ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 1
2001

"AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ"

ELMİ-METODİK JURNAL

Tə'sisçi:
Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi

1954-cü ildən çıxır
yanvar - mart
№1 (187) 2001-ci il

Баш редактор
Б.Н.ЈУНУСОВ

Редаксија һеј'əти
А.А.АБДУЛЛАЈЕВ
Ә.М.АББАСОВ
Ә.Г.ГУЛИЈЕВ
Б.А.ӘҺМӘДОВ
Г.Ш.КАЗЫМОВ
Х.Г.МӘММӘДОВ
Ш.А.МИКАЈЫЛОВ
Б.Ә.НӘБИЈЕВ
Т.И.ҺАЧЫЈЕВ
Н.Г.ЧӘФӘРОВ
Н.М.ХУДИЈЕВ
Ј.М.СЕЈИДОВ

Мәс'ул катиб
Н.З. АБДУЛЛАЈЕВ

Шө'бә редактору
А.К.МӘММӘДОВ

ҺӨРМӘТЛИ

О Х У Ч У Л А Р!

"АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ" ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН СИЗИН ҺӘМСӨҺБӘТИНИЗ, МӘСЛӘҺӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР.

ЖУРНАЛА АБУНӘ ЈАЗЫЛМАҒА

Т Ә Л Ә С И Н!

Журналын илдә 4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абунә гијмәти 20 мин манат, јарымиллији исә 10 мин манатдыр.

Индексимиз беләдир: 1012

RƏSMİ ŞÖ'BƏ

«AZƏRBAYJAN DİLİ MİLLİ MƏ'NƏVİYYATIMIZ, MİLLİ MƏNLİYİMİZDİR» MÖVZUSUNDA KEÇİRİLƏN RESPUBLİKA İNŞA MÜSABİQƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİ HAQQINDA

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin 2000-2001-ci dərs ilinin başlanması və Bilik günü münasibətilə Bakı şəhərinin Nərimanov rayonundakı 82 nömrəli orta məktəbdə keçirilən təntənəli toplantıdakı nitqindən irəli gələn vəzifələri həyata keçirmək məqsədilə Təhsil Nazirliyinin 21.09.2000-ci il tarixli, 880 nömrəli əmrinə uyğun olaraq «Azərbaycan dili milli mə'nəviyyatımız, milli mənliyimizdir» mövzusunda respublika inşa müsabiqəsi keçirilmişdir.

Müsabiqədə ümumtəhsil məktəblərinin on minlərlə IX-XI sinif şagirdi iştirak etmiş, rayon və şəhərlər üzrə qaliblər müəyyənləşdirilərək onların inşaları Təhsil Nazirliyinə göndərilmişdir. Respublika münsiflər hey'ətinə bütün rayon və şəhərlərdən təqdim edilmiş 106 inşadan 36-sı IX, 25-i X, 45-i XI sinif şagirdlərinin işi olmuşdur.

Inşalar respublika münsiflər hey'əti tərəfindən yoxlanılaraq qaliblər müəyyənləşdirilmiş, 106 işdən 8-i birinci, 19-u ikinci, 20-si üçüncü, 22-si həvəsləndirici yerə layiq görülmüş, 37 nəfər yer tuta bilməmişdir.

Inşa yazılarda şagirdlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin ana dilinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı fikirlərinə, aforizm və hikmətli sözlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, Azərbaycanın görkəmli dövlət, elm, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin, şair, yazıçı və mütəfəkkirlərinin ana dili haqqında söylədikləri fikirlərə istinad edərək onlara öz münasibətlərini bildirmiş, dilimizin zənginliyi, incəliyi, ən mürəkkəb və çətin mətləbləri ifadə etmək cəhətindən üstünlükləri barədə bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında fikir yürütmüş, ana dilinə olan məhəbbətlərini bədii və gözəl şəkildə ifadə etmişlər.

Göstərilənlərə əsasən

ƏMR EDİRƏM:

1. «Azərbaycan dili milli mə'nəviyyatımız, milli mənliyimizdir» mövzusunda keçirilən respublika inşa müsabiqəsinin nəticəsinə dair» respublika münsiflər hey'ətinin arayışı nəzərə alınsın.

2. Respublika inşa müsabiqəsinin nəticəsinə görə aşağıda adları göstərilən şagirdlər nazirliyin I, II, III dərəcəli diplomları ilə təltif edilsinlər.

I dərəcəli diplomla:

Turanə Xalıqova – Ismayıllı şəhər I nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Qəribə Süleymanova – Sumqayıt şəhər N.Gəncəvi adına təbiət və texniki elmlər liseyinin IX sinif şagirdi;

Şəhla Məhərrəmova – Bakı şəhərinin Nəsimi rayonundakı 42 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Nuranə Yusifova – Ağstafa rayonundakı Dağkəsəmən kənd 1 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Gülnaz Haqverdiyeva – Bakı şəhərinin Sabunçu rayonundakı 252 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Zümrüd Əlibalayeva – Xaçmaz rayonundakı Xudat şəhər 2 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi;

Əminə Eyvazova – Bakı şəhərinin Yasamal rayonundakı 21 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Aqil Imanov – Kəlbəcər rayonundakı 4 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

II dərəcəli diplomla:

Elvin Sadıqov – Lerik rayonundakı Z.Səfərov adına Blaband kənd orta məktəbinin X sinif şagirdi;

Gülnar Məmmədova – Culfa şəhər akad. H.Abdullayev adına orta məktəbin X sinif şagirdi;

Orxan Məhərrəmov – Bakı şəhərinin Nəsimi rayonundakı 35 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Aygün Kərimli – Ağsu şəhər 1 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Nuranə Qurbanova – Şamaxı şəhər 5 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Aynurə Şıxəliyeva – Bakı şəhərinin Qaradağ rayonundakı 228 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Aynur Adıgözəlova – Ağdam rayonundakı 26 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi;

Aytən Əliyeva – Bakı şəhərinin Nizami rayonundakı 220 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Gültən Abdullayeva – Kürdəmir şəhər 1 nömrəli məktəbin IX sinif şagirdi;

Iradə Həziyeva – Sumqayıt şəhər 19 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Mehriban Qarayeva – Imişli şəhər 4 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Günay Əliyeva – Biləsuvar şəhər 4 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi;

Jalə Əzizova – Tərtər şəhər R.Nuriyev adına 6 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Gülmirə Ibrahimli – Ağcabədi rayonundakı Avşar kənd orta məktəbinin XI sinif şagirdi;

Səbuhi Əfəndizadə – Qəbələ şəhər əsas məktəbinin IX sinif şagirdi;

Nərmin Ismayılova – Oğuz rayonundakı Bayan kənd orta məktəbinin IX sinif şagirdi;

Günay Əliyeva – Qazax şəhər əsas məktəbinin IX sinif şagirdi;

Tinatin Vəliyeva – Bakı şəhərinin Binəqədi rayonundakı 246 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Könül Nuriyeva – Bakı şəhərinin Əzizbəyov rayonundakı 237 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

III dərəcəli diplomla:

Samir Abdulazizov – Quba Özəl Türk Liseyinin XI sinif şagirdi;

Almas Cahangirova – Babək rayonundakı Nehrəm kənd 3 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Zəroş Bağırova – Naxçıvan şəhər I.Səfərli adına 1 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Könül Aslanova – Bakı şəhərinin Xətai rayonundakı 95 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Nərmin Cavadova – Cəlilabad rayonundakı Kövüzbulaq kənd 2 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi;

Ülviyyə Əliyeva – Füzuli rayonundakı 7 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Gülər Bağırova – Siyəzən şəhər 2 nömrəli məktəbin IX sinif şagirdi;

Gülər Qəniyeva – Ismayıllı rayonundakı Ismayıllı kənd orta məktəbinin X sinif şagirdi;

Sevda Ismayılova – Zaqatala şəhər 3 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Vüqar Bağırov – Bakı şəhərinin Nizami rayonundakı «Dədə Qorqud» liseyinin XI sinif şagirdi;

Çinarə Səfərova - Goranboy rayonundakı Cinliboluslu kənd orta məktəbinin IX sinif şagirdi;

Pərvin Bağırova – Goranboy rayonundakı Səmədabad kənd orta məktəbinin XI sinif şagirdi;

Günel Rəfiyeva – Xocavənd rayonundakı Xocavənd 1 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Səidə Ismayılova – Xanlar şəhər i.Novruzov adına 4 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Turanə Abbasova – Xanlar rayonundakı Xaqani kənd orta məktəbinin X sinif şagirdi;

Samir Abayev – Imişli rayonundakı Bəhramtəpə qəsəbə orta məktəbinin XI sinif şagirdi;

Nigar Məmmədova – Abşeron rayonundakı Qobu qəsəbə 1 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Aygün İlyasova – S.C.Pişəvəri adına humanitar fənlər gimnaziyasının XI sinif şagirdi;

Leyla Əliyeva – Saatlı rayonundakı Qıraqlı kənd əsas məktəbinin IX sinif şagirdi;

Xumar Bağırova – Bakı şəhərinin Suraxanı rayonundakı 278 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi.

3. Respublika inşa müsabiqəsinin nəticəsinə görə aşağıda adları göstərilən şagirdlər həvəsləndirici yerə layiq bilinsinlər:

Şamo İsayev – Lerik rayonundakı Ordahal kənd əsas məktəbinin IX sinif şagirdi;

Türkan Cabbarova – Sədərək rayonundakı R.Bəyzadə adına Sədərək 1 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Sevinc Baxşıyeva – Ordubad şəhər Ə.Ağayev adına 3 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi;

Şəlalə Səfərəliyeva –Şahbuz rayonundakı V.Quliyev adına Qarababa kənd orta məktəbinin XI sinif şagirdi;

Şəbnəm Rəsulova –Şərur rayonundakı F.Əhmədov adına Tumaslı kənd orta məktəbinin X sinif şagirdi;

Səbuhi Zamanov – Babək rayonundakı H.Şahverdiyev adına Kültəpə kənd orta məktəbinin XI sinif şagirdi;

Gülnar Hüseynova – Daşkəsən şəhər I.Nəsimi adına 1 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Orxan Osmanov – Ağsu rayonundakı A.Soltanov adına Qəşəd kənd orta məktəbinin XI sinif şagirdi;

Nübar Muradova – Gəncə şəhər 30 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi;

Mənsurə Əliyeva – Neftçala rayonundakı Qədimkənd kənd orta məktəbinin IX sinif şagirdi;

Pərviz Bağırov – Qubadlı rayonundakı Dəmirçilər kənd orta məktəbinin XI sinif şagirdi;

Aytən Qubadova – Lənkəran rayonundakı Avrora qəsəbə 1 nömrəli orta məktəbinin IX sinif şagirdi;

Nahidə Aslanova – Laçın rayonundakı F.Səfərov adına Aşağı Cicimli kənd orta məktəbinin XI sinif şagirdi;

Budaq Cəfərov – Hacıqabul rayonundakı Abdulyan kənd orta məktəbinin XI sinif şagirdi;

Rüf'ət Cəbrayılov –Dəvəçi şəhər 2 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Amil Bayramov – Cəbrayıl rayonundakı Cocuq Mərcanlı kənd orta məktəbinin IX sinif şagirdi;

Vüsalə Zahirova – Abşeron rayonundakı Xırdalan 2 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Reyhanə Zeynalova – Ucar rayonundakı Qazyan kənd 1 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi;

Vəfa Rzayeva – Samux rayonundakı Füzuli kənd əsas məktəbinin IX sinif şagirdi;

Elnarə Əhmədova – Bakı şəhərinin Səbayel rayonundakı 239 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Günay Mamayeva – Bərdə şəhər 3 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

Bəhruz Isgəndərov – Zəngilan rayonundakı 4 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi;

4. Respublika inşa müsabiqəsində I yeri tutan şagirdlərə dərs deyən Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri nazirliyin birinci dərəcəli diplomu ilə təltif edilsinlər:

Mirvari Musayeva – Ismayıllı şəhər 1 nömrəli orta məktəbin müəllimi;

Mahirə Sultanova – Sumqayıt şəhər N.Gənjəvi adına təbiət və texniki elmlər liseyinin müəllimi;

Gülər Şahbazova – Bakı şəhərinin Nəsimi rayonundakı 42 nömrəli orta məktəbin müəllimi;

Sevil Əliyeva – Ağstafa rayonundakı Dağkəsəmən kənd 1 nömrəli orta məktəbin müəllimi;

Nəzirə Atayeva – Bakı şəhərinin Sabunçu rayonundakı 252 nömrəli orta məktəbin müəllimi.

Hacımurad Ağalıyev – Xaçmaz rayonundakı Xudat şəhər 2 nömrəli orta məktəbin müəllimi;

Elmira Babayeva – Bakı şəhərinin Yasamal rayonundakı 21 nömrəli orta məktəbin müəllimi;

Nazlı Heydərova – Kəlbəcər rayonundakı 4 nömrəli orta məktəbin müəllimi;

5 Əmr «Azərbaycan müəllimi» qəzetində dərc olunsun.

6. Əmrin icrasına nəzarət nazir müavini İ. İsgəndərova həvalə edilsin.

Təhsil naziri:
Misir Mərdanov.

ДИЛИН МҮХТӘЛИФ СӘВИЈЈӘЛӘРИНДӘ ОБРАЗЛЫЛЫҒЫН ӘСАС КӨСТӘРИЧИЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Интизар НӘБИЈЕВА,
Бакыдакы 104 сајлы мәктәбин мүәллими.

Сон илләр тәһсил саһәсиндә һәјата кечирилән ислаһатлар, јени дәрслик вә програмларын јарадылмасы олдугча севиндиричидир. Бу јениликләрдән бири дә X-XI синифләрдә дил тәдрисинин давам етдирилмәси, «Үслубијјат»ын тәдрисидир. Дилчилијин бу бөлмәсинин тәдриси мүәллимдән кәркин зәһмәт, ахтарыш тәләб едир. Функсионал үслублар (елми, бәдии, публисистик, рәсми-ишкүзар, мәишәт үслублары) ичәрисиндә хүсуси јери, чәкиси олан бәдии үслубун тәдрисиндә биз мөвчуд имканлардан сәмәрәли истифадә етмәјә чалышырыг.

Бәдии үслуб милли-бәдии тәфәккүрү әкс етдирән емосионал, образлы нитг формасыдыр. Бәдии үслубда, јә'ни әдәби-бәдии дилдә емосионаллыг, образлылыг әсас әламәт, әсас көстәричи кими фәргләндирилир. Елә емосионаллыг өзү образлы нитгин јаратдығы әкс-сәда һесаб едилир. Образлылыг дилин мүхтәлиф сәвијјәләриндә өзүнү бирузә верир:

1. Фонетик сәвијјәдә образлылығын көстәричиләри – аллитерасија, ассонанс, тәкрир, интонасија вә с.
2. Лексик сәвијјәдә образлылығын көстәричиләри – мүбалиғә, епитет, тәшбеһ, истиарә, кинајә, омонимлик, синонимлик, антонимлик, фразеолокија вә с.
3. Грамматик сәвијјәдә образлылығын көстәричиләри – сөз сырасынын дәјишмәси (инверсија), еллипсис, гејри-норматив чүмлә конструксијаларынын ишләнмәси вә с.

Бу көстәриләнләр барәдә Тофиг Һачыјев вә Низами Чәфәровун орта мәктәбин 10-11-чи синифләри үчүн јаздыглары дәрсликдә јығчам мә'лумат верилмишдир. Лакин шакирдләр үчүн аллитерасија, ассонанс, еллипсис, инверсија вә с. кими терминләр јени олдуғу үчүн бунларын изаһы үзәриндә кениш дајанмағы лазым билир, тәмајүл синифләриндә вахтын нисбәтән чохлуғундан истифадә едәрәк бу бошлуғу долдурмаға сә'ј едирик.

Шакирдләрә мә'лумат верирәм ки, аллитерасија бәдии әсәрләрдә самит сәсләрин тәкрарындан јараныр, емосионал нитгин јаранмасына сәбәб олур. Сонра аллитерасијаја аид мүхтәлиф әсәрләрдән сечилмиш ашағыдакы нүмунәләр үзәриндә ишләјирик:

Сағ чөл, сол чөл, бахырсан һәр тәрәф чөл,
Учсуз-бучагсыз чөлләр гандан јаранма бир көл!..

Нүмунәдә «ч» вә «с» самитләринин тәкрарындан аһәнкдар, емосионал бир нитг мејдана кәлмишдир ки, бу да ади нитгдән кәскин сурәтдә фәргләнир.

1) Сус, јетәр артыг,
Вар кет јохлуға, һајды!..
Јохлугда јох ол,
Кет јохлугда таны
Јохлугдан вар оланы!.. («Түркүн гызыл китабы»ндан).

2) Дадаш дајы дәјирманын далында
Дашы дәмирә, дәмири даша дөјүрдү...

Бу нүмунәләрдә исә һәм тәкрир, һәм дә даһа чох «ј» вә «д» самитләри аһәнкдарлыг јаратмышдыр.

Белә нүмунәләр үзәриндә ишләдикдән сонра шакирдләрә тапшырырам ки, евдә аллитерасијаја аид бәдии нүмунәләр сечиб дәфтәрә јазсынлар. Нөвбәти дәрсдә бу нүмунәләрин мүзакирәсинә башлајырыг.

1) Чар чәкир чархларын чахнашыг сәси,
Чар чәкир гышгырыр нәһәнк моторлар...
(С.Вурғун).

2) Һарда бир гыј ешитсә,
Гузғун кими ганад чалар,
Гарылдајар гарға кими,
Гоһумнан да гал елијәр.

3) Шаһ дағым, чал папағым,
Ел дајағым, шанлы Сәһәндим...

4) Үзүјүм гашсыз галды,
Чәмәним гушсуз галды,
Ај аман, Игбал кетди,
Тәбризим башсыз галды.
(Бајаты)

5) Додағын гөнчәди, дишләрин сәдәф,
Гашларын гүдрәтдән гара, Бәјистан...

6) Севкидән ағлар, әкәр ағларса неј,
Севкидән чағлар, әкәр чағларса неј...

7) Бир инчи сафлығы варса да суда,
Артыг ичиләндә дәрд верир су да.
(Н. Кәнчәви).

8) Саллан, гәләм гашды, јашы јолдашды,
Галмышам аташды, мән башы дашды,
Һуш башдан чашды, дилим долашды,
Көздәрим саташды бухаға дүшдү.
(Ашыг Әләскәр).

9) Пир мәнәм, чаван мәнәм
Тир мәнәм, кәман мәнәм...
(Нәсими).

10) Машаллаһ, гадир Аллаһ,
Көр нечә дилбәр јарадыб...

11) Дағ дағ олмаз гарсыз ола,
Бағ бағ олмаз барсыз ола...

Ассонансла бағлы практик иш заманы шакирдләр өјрәнирләр ки, ассонанс саит сәсләрин тәкрары нәтичәсиндә мејдана чыхан аһәнкдарлыгдыр. Бу мәгсәдлә мараглы нүмунәләр сечиб шакирдләрин мүшаһидәсинә верирәм.

«Ағашаг ағарды, авара вә ачиз, надан олдуғуну анлады, ағлады, ајаға галхды» (Бурада «а» саитинин боллуғундан јаранан аһәнкдарлыг көз габағындадыр).

Ај габағ, алма јанаг
Ашиг олдум сана, Ајна...

Бу кичик парчада «а» саити он ики дәфә тәкрар едилмишдир.

Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри ичәрисиндә белә мисаллар даһа чохдур:

1) Әлдән галан әлли ил галар

2) Әлли әлијнән, ајаглы ајағыјнан чалышыр.

3) Аппаз Аббас аш асыб о башда, бу башда.

Бу нүмунәләрдә һәм ассонанс, һәм дә аллитерасија һадисәси мүшаһидә едилир. Тәкрир дә образлылығын фонетик сәвијјәдәки көстәричиләриндән бири һесаб едилир вә бәдии әсәрләрдә буна даһа чох тәсадүф едилир:

1) «Биз ки, мүлуки – Туран, әмири-Түркүстаныг. Биз ки, Түрк оғлу Түркүк. Биз ки милләтләрин ән гәдими вә ән улусу Түркүн башчысыјыг!..»

2) Еј Фирдовси, галх, галх да, һәр мисранда писләдијин мәғлуб түркү инди көр!»..

Јухарыда гејд етдијимиз кими, бәдии үслубун образлылығы лексик сәвијјәдә дә диггәти чәлб едир. Бунунла бағлы нәзәри мә'луматлар вә чалышмаларла мәктәблиләри даһа дәриндән таныш едир вә мөвзу илә бағлы мөһкәм вәрдишләр ашыламаға чалышырам.

Епитетлә бағлы нүмунәләр мараг доғурур. Шакирдә епитетин (бәдии тә'јинин) мәчази мә'нада олдуғуну вә дикәр хүсусијјәтләрини анладырам. Сонра иш мүвафиг нүмунәләр үзәриндә давам етдирилир:

Ахшам-сабаһ, чешмә, сәнин башына
Билирсәнми нечә чанлар доланыр!
Бүллур бухаг, лалә јанаг, ај габаг
Шаһмар зүлфү пәришанлар доланыр.

Бурада мә'чази мә'на дашыјан «бүллур», «лалә», «ај», «шаһмар» сөзләри епитет, јә'ни бәдии тә'јиндир вә аид олдуглары «бухаг», «јанаг», «габаг», «зүлф» сөзләриндән әввәл кәлмишдир.

Лексик сәвијјәдә образлылығы јарадан васитәләрдән бири дә тәшбеһдир. Епитет кими ишләнән сөз тә'јинедичи хүсусијјәтинә садиг галараг аид олдуғу сөзүн әввәлиндә кәлирсә, тәшбеһ кими ишләндикдә исә чох вахт аид олдуғу сөздән сонраја кечир.

1) Габаг ајна – чәкилибди вараға...
Додаг гајмаг, күл јапышыб јанаға,
Доланыр көзләри чанлар алмаға,
Шө'лә сачыр ханлыг фанары кими...

2) Машаллаһ, ај габаға
Көр нечә телләр јарашыр!
Бурун пүстә, додаг гајмаг,
Јанаға күлләр јарашыр.

3) Достдан доста бу нә фәнди?
Зүлфүн бојнума кәмәнди!
Дишин дүрдү, дилин гәнди,
Додагларын мәзә, Кәклик!

4) Мәним адым Әләскәрди,
Дәрдим дилләрдә әзбәрди,
Халларын дүрдү, көвһәрди,
Сәррафыјам, танырам мән.

Мүбалиғә илә бағлы апардығымыз иш дә чох мараглыдыр. Изаһ едирәм ки «мүбалиғә» әрәб сөзүдүр, «бөјүтмәк», «шиширтмәк», «үстүнлүк вермәк», «артырмаг» мә'насыны билдирир. Јә'ни нәзәрә чатдырылан һадисә, һисс, һәјәчан гәсдән әслиндә олдуғундан даһа күчлү, даһа габарыг верилир.

1). Сејли тә'н өјлә тәмәввүчлә алыб дөври-бәрим,
Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрјада дурар!..

Бурада шаир өзүнү нәһәнк, гочаман бир дағә бәнзәдир.

2). Өзүм галдым чырагсыз, мин чырағә јағ икән,
Тәпәләрә әл ачдым, өзүм уча дағ икән.

Бурада да шаир өзүнү уча дағә охшадыр.

3) Әзизијәм, Салјана
Дара зүлфүн сал јана.
Нечәсән бир аһ чәким,
Күр гуруја, сал јана.

Мәһәббәтин шиддәтиндән, вүсалын һәсрәтиндән нәфәс алыб пүскүрән ашигин аһы Күрү гурудур, салы јандырыр. Сөз јох ки, бурада чох гүввәтли мүбалиғәдән истифадә етмиш шаир ешгин күчүнү лајигинчә верә билмишдир.

4) Мәни чандан усандырды, чәфадан јар усанмазмы?!
Фәләкләр јанды аһимдән, мурадым шәм'и јанмазмы?...

5)Көзүм ким бағрымын ганын төкәр пәркалә-пәркалә,
Дәмадәм аризуји-лә'ли-чанан етдијимдәндир..

6) Ләһзә-ләһзә көнлүм одундан шәрәрләрдир чыхан,
Гәтрә-гәтрә ган төкән санмын сиришким ганыдыр.

7) Даш дәләр аһим оху шәһдиләбин шөвгиндән...

8) Еј Фүзули, даги-һичран илә јанмыш көнлүмү,
Лаләзар ачсајды, сејри-лаләзар етмәзмидим?

9) Куһикән күнд ејләмиш мин тишәни бир дағилән,
Мән гопарыб салмышам мин дағы бир дырнағилән.

Јери кәлмишкән, ону гејд етмәк истәрдим ки, мүбалиғә илә бағлы шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри вә Фүзули әсәрләри үзәриндә шакирдләр даһа бөјүк һәвәслә ишләјирләр.

Истиарә һаггында да мәктәблиләр әдәбијјат нәзәријјәси васитәсилә мүәјјән мә'лумата маликдирләр. Онлар өјрәнмишләр ки, «истиарә» «көчүрмә» демәкдир. Јә'ни һәр һансы бир һадисәнин, предметин әламәти ад чәкмәдән дикәр бир предметә, һадисәјә көчүрүлүр:

«Дәниз мүркүләјирди» – нүмунәсиндә чанлыја хас олан «мүркүләмәк» әламәти «дәниз» үзәринә көчүрүлмүшдүр.

1) Күнәш күлүмсәјирди.

2) Далғалар гәзәбләнмишди.

3) Үрәк дил ачыр ки, - сөнмәмиш одум, -
Һүчума башлајыр мәним сөз ордум!..

4) Елә ки, сон баһар мин бүсат гурур,
Коллары, кослары јыхыб учурур...

5) Күндоған ал кејир, хошбәхтдир сәһәр...

6) Шәһәрләр чар чәкиб јарышан заман,
Дилсиз сүкунәти сән удачагсан.
Чөлләр бир-бирилә данышан заман
Тәнһалыг дәрдини унудачагсан...

7) Гара кејди бу Вәтән,
Јох һајына бир јетән.

8) О кечә басанда зүлм әдаләти,
Һаггын наләсиндән диксинди дүнја.

9) Бахыб синәләрдән ахан ал гана,
Булудлар кишнәди көј ган ағлады.

10) Хәзәр пәнчәләшди өз саһилијлә,
Данышь дәрдимизи сәсин зилијлә.

Шакирдләр грамматик сәвијјәдә образлылығын көстәричиләринә (сөз сырасынын дәјишмәси - инверсија, еллипсис, гејри-норматив чүмлә конструксијаларынын ишләнмәси) аид чох мараглы нүмунәләр сечир-

лэр. Сечмэ дэрсдэ бу иши инверсијаја аид верилмиш билијин даhа да мөhкэмлэндирилмэсини давам етдиририк:

1) Һэр кечэм олду кэдэр, гүссэ, фэлакэт сэнсиз,
Һэр нэфэс чэкдим, hэдэр кетди о саэт сэнсиз.

2) Мэстэм сэнин ешиндэ, вүсалынла ајылт, кэл,
Гарэ гулунам, ишвејитүрканэдэн эл чэк!

3) Илтимас ејлэрэм кедэн чанлардан,
Дост-дүшмэн ичиндэ јар ојнамасын!

4) Јанмышдым мэн, күл олмушдум,
Јел дэ кэлди күл апарды.

5) Үздүм эл бир назлы јардан,
Көзэл үзлү күлүзардан,
Севкилим тэк бир чэваhир
Бир дэ олмаз рузикардан.

6) Салам олсун шөвкэтүзэ, елүзэ,
Мэним дэ бир адым кэлсин дилүзэ.

7) Белэ јашамышдыр дүнэн вэ бу күн
Бизим кечмишимиз – оғузлар, hунлар.
Әрин намусуну горумаг үчүн
Кечэр баласындан Бурла хатунлар!

8) Кеч кэсэр, карлы кэсэр
Мэзлумун аhы сэни.

9) Бэ'зэн ичин-ичин дүшүнүрэм мэн:
Наhаг шэhид олду бизим чаванлар.

10) Пајибэнд олдум сэри-зүлфипэришанын көрүб,
Нитгдэн дүшдүм лэби-лэ'ли дүрэфшанын көрүб.

Бүтүн бу нүмунэлэрдэ сөз сырасы позулмушдур. Еллипсис дикэр терминлэрэ нисбэтэн шакирдлэр үчүн тамамилэ јени бир елми-нэзэри ифадэ - термин олдуғу үчүн онун кениш шэрhини верирэм. Јери кэлмишкэн, ону да гејд етмэк истэрдим ки, «Әдэбијјат нэзэријјэси»ндэ дэ бу барэдэ мэ'лумат верилмэмишдир.

«Еллипсис – ифадэнин асанлыгла бэрпа едилэ билэн hэр hансы бир үнсүрүнүн атылмасы» демэкдир. Бу заман ифадэнин емосионаллығы артыр, еллипсис ифадэјэ образлылыг, лаконизм верир.

1) Дүнја газан(дыр), биз чөмчэ(јик)
2) Јујучу дејэр: „Мүрдэширэм, јујурам, истэр өлү чэннэтэ кетсин, истэр чэhэннэмэ (кетсин).
3) Даш дэјэнэ бэллидир, јол кедэнэ (бэллидир).
4) Довшан кичик (дир),
Гулағы бөјүк (дүр)
5) Ачылығындан јемэк олмур, ширинлијиндэн дојмаг (олмур).
6) Ајы дағдан күсмүш (дүр),
Дағын хэбэри јох (дур).
7) Нэ о јанлыгдыр нэ бу јанлыг (дыр).

Образлылығын дикэр көстэричилэри илэ бағлы иши дэ бу гајда илэ давам етдирирэм.

●●○●●○●●○●●○●●

Нитг мэдэнијјэти дидактик вэрдишлэрдэн башлајыр

Вагиф ГУРБАНОВ,
педагожи елмлэр намизэди.

Үмумбэшэри вэ үмуммилли мэдэнијјэтин эн јахшы көстэричиси олан нитг мэдэнијјэтинин нормалары hаггында јүзлэрлэ китаб јазылмыш вэ јазылачагдыр. Шифаhи вэ јазылы нитг вэрдишлэринин hэмин нормалара ујғун олмасында нэзарэтедичи систем даhа чох мэктэбэ, о чүмлэдэн ибтидаи мэктэбэ мэхсус олмалыдыр. Сөhбэт шакирдлэри тэлэффүз нормаларына јијэлэндирмэкдэн даhа чох, орфоепик нормалара јијэлэндирмэкдэн кедир. Чүнки эдэби тэлэффүз нормалары бир анлајыш олараг орфоепик норма анлајышындан даhа кенишдир. О, бүтүн сөзлэрин дүзкүн тэлэффүзүнү нэзэрдэ тутур. Орфоепик нормалар исэ јазылышы илэ дејилиши арасында фэргләр олан сөзлэрин дүзкүн тэлэффүзүнүн өјрэдилмэсиндэ эсас тутулан нормалары эhатэ едир. Нитг мэдэнијјэтимизин кэлэчэк инкишафы вэ нитгимизэ мэс'улијјэтимиз вэ диггэтимиз, кэнчлэрин мэдэнијјэтинэ тэлэбкарлығымызын артмасы hэмин нормаларын мэ'на вэ эhэмијјэтини мүэллимлэрин вэ методистлэрин нэ дэрэчэдэ билмэсиндэн, чох асылы олачагдыр.

Әдэби тэлэффүз нормалары фонетика, морфолокија вэ синтаксис бөлмэлэринин мэзмунунда мараглы үсулларла өјрэдилмэлидир.

Тэбиидир ки, јазыда биз 32 hэрфдэн истифадэ едирик. Анчаг hэмин hэрфлэрлэ ифадэ етдијимиз сэслэрин сајы даhа чохдур. Самитлэрин саитлэр арасында сэслэнмэси сеhрли бир дүнјадыр. Лалэ, Лүтви, илэ, -ла, -лэ вэ с. кими сөз вэ морфемлэрдэ л сэсинин инчэ вэ галын тембрдэ сэслэнмэси, Чамал, чүчэ, кечэ вэ с. кими сөзлэрдэ ч сэсинин авазланмасы да елэ. Мэкэр алма сөзүндэки л-ны биз Илаhэ сөзүндэки л илэ ејни мэхрэчдэми тэлэффүз едирик? Мэкэр Бакы сөзүндэки сэслэрин эзэмэтли резонансы дикэр сөзлэрдэки hэмин сэслэрлэ ејнимми сэслэнир? Хејр! Демэли, орфоепик нормалар фонетик нормаларын тэдрисинэ ширинлик гатмалыдыр.

Әлбэттэ, бунун үчүн ашағыдакы конкрет шэртлэр көзлэнилмиш олса:

1. Ибтидаи синифлэрдэн башлајараг, бүтүн мүэллимлэр өзлэринэ бу чэhэтдэн јени тэнгиди нэзэрлэ бахсалар;

2. Азэрбајчан дили вэ эдэбијјат мүэллимлэри мөвчуд норматив гајдаларын эмэли ишэ кечмэсиндэ чавабдеhлик дашысалар вэ мэктэбдэ ваhид шифаhи нитг режимини нэзарэтэ көтүрсэлэр;

3. Мәктәбләримизин апарычы фәнн мүәллимләри шивә вә диалект хәстәлији илә мүбаризәјә галхмыш олсалар вә мүәллимләрин нитгинә тәләбкарлығы күчләндирсәләр;

4. Мәктәб психологлары бу чәһәтдән мүәллимләр вә шакирдләр ичәрисиндә тәшәббүсләрлә чыхыш етсәләр вә с.

Әслиндә бу мәсәләјә биканә мүнасибәт һөкм сүрүр. Һәр шејдән әнчә, мәктәб рәһбәрләри, апарычы фәнләри тәдрис едән мүәллимләр өз нитгләринә нәзарәт етмәк сәвијјәсиндә дејилләр. Икинчиси, һәр кәс өз нитгини гүсурсуз һесаб етмәклә һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш орфографијаны гәбул етдији һалда, орфоепијаја гысганчлыгла јанашырлар ки, бурада да јенә ағырлыг мәркәзи савадлы мүәллимләримизин үзәринә дүшүр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә әдәби тәләффүз нормалары I-IV вә V-IX синифләрдә хүсуси мөвзулар норматив гајдалар кими орфограм вә јахуд да фонограм шәклиндә дејил, практик чалышмаларын тәркибиндә, һабелә грамматикаја даир мөвзуларын системиндә ујарлашан мөвзулар вә мүәллимләрин тәгдим етдикләри дидактик чалышма вә тапшырыглар васитәсилә һәјата кечирилир. Һалбуки дәрсликләрдә сону г вә к илә битән сөзләрдән, һабелә гошасаитли вә гошасамитли норматив гајдалардан әлавә, һеч нә өјрәдилмир. Тәдгигатлар орфоепик нормаларын хејли имканларыны мејдана чыхармышдыр. Бунлар сону г,к,н, з, ш, т самитләри илә битән сөзләрин грамматик формаларла ишләнмәси илә әлагәдардыр. Она көрә дә хүсуси дидактик чалышмалар һазырлајыб мүәллимләрә тәгдим едирик.

I. Сону "Г" самити илә битән сөзләрин әдәби тәләффүз гајдаларыны данышын: ушаг, ашыг, гашыг, барышыг, јумшаг, алчаг, гочаг, гачаг, сачаг, чапаг, ганачаг, јатачаг, башаг, јарашыг, гумлуг, ајдынлыг, артыглыг, јығчамлыг, галынлыг, јовшанлыг, бијанлыг, соғанлыг, адамлыг, инсанлыг, гәһрәманлыг, пајызлыг, гышлыг, јазлыг, јајлаг, гышлаг, отлаг, сонлуг, онлуг, донлуг, галынлыг, јаманлыг, саманлыг, чаванлыг, зијанлыг, бостанлыг, соғанлыг...

II. Сону "К" самити илә битән сөзләрин әдәби тәләффүз гајдалары һаггында данышын: кәпәнәк, күләк, кәләк, кәпәк, көпәк, дәјәнәк, көмәк, ипәк, үрәк, әмәк, чичәк, күчүк, кичик, көпүк, гәпик, көтүк, өртүк, чәтинлик, дәнлик, күнлүк, иллик, чијәләклик, чимәрлик, мешәлик...

III. Сону "Н" самити илә битән сөзләрин лар, ләр чәм шәкилчиләри илә ишләндикдә мүшаһидә олунан әдәби тәләффүз гајдалары һаггында данышын: соған+лар, сağан+лар, сајан+лар, сојан+лар, дојмајан+лар, сатан+лар, сатмајан+лар, батан+лар, јатмајан+лар, күлән+ләр, чиммәјән+ләр, билән+ләр, билмәјән+ләр, тутмајан+лар горујан+лар, ачан+лар, гачмајан+лар, јазылан+лар, јаздыран+лар, гајыдан+лар, өтүрмәјән+ләр, көрүшән+ләр, барышмајан+лар, бирләшмәјән+ләр, һөчәтләшән+ләр, бахышан+лар, сорушан+лар, гачышан+лар, битишән+ләр, дөјүшән+ләр, дөјүшмәјән+ләр.

Јазылышы илә дејилишиндә фәрг олан сөзләрдә фонетик һадисәләри ачыглајын.

IV. Сону "Т" самити илә битән сөзләрин чәмдә тәләффүз гајдасы һаггында билдикләринизи данышын: ат+лар, ит+ләр, саит+ләр, самит+ләр, сүбут+лар, һесабат+лар, совгат+лар, гарәт+ләр, гәзет+ләр, күзәшт+ләр, сәнәт+ләр, артист+ләр, сурәт+ләр, сәнәд+ләр.

Фонетик һадисәнин башвермә сәбәбини изаһ един.

V. Тәркибиндә «Р» самити олан бә'зи сөзләрин тәкдә вә чәмдә тәләффүз гајдасыны мүшаһидә едиб данышын: дәфдәр, дәфдәррәр, Сәфдәр, Сәфдәррәр, Сәтдар, Сәтдаррар, кафдар, кафдаррар, рәфдар, рәфдаррар...

Ассимилјасија олунмуш фонемләри көстәрин вә сәсдәјишмә хүсусијјәтләрини изаһ един.

VI. Верилмиш сөзләрин ән дүзкүн тәләффүз вариантыны мүәјјән едиб нүмунә көстәрин: башлајыр (башлыјыр, башдыјыр), охлајыр (охлујур, охлыјыр), гохулајыр (гохулујур, гохлујур), сахлајыр (сахлыјыр, сахылыјыр), күрүләјир (күрүлүјүр, күрүрүјүр), көзләјир (көзлүјүр, көздүјүр), раһатлајыр (раһатлыјыр, раһатдыјыр), гышлајыр (гышлыјыр, гышдыјыр), арытлајыр (арытлыјыр, арытдыјыр)...

VII. Сону "Р", "Ш" вә "З" сәси илә битән сөзләрин чәмдә тәләффүз формасыны көстәрин: нарлар, газлар, гушлар, амбардарлар, үзләр, јарышлар, киләнарлар, көрүшләр, күкнарлар, дәрзләр, башлар, сирләр, дајазлар, јағышлар, сәһәрләр, экизләр, күлүшләр, алмазлар, солмазлар, ганмазлар, билмәзләр, чәкмәзләр, јатмазлар, бурахмазлар, чиммәзләр...

VIII. Сону "Ш" самити илә битән вә чәм шәкилчиси илә ишләнән сөзләрин тәләффүз нормасы һаггында данышын.

Јарышдар, күләшдәр, гачышдар, ачылышдар, көрүшдәр, гырышдар, јохушдар, учушдар, чәкилишдәр, јетишдирмишдәр, сојумушдар, гызармышдар, гаралмышдар, вурулмушдар, атылмышдар, сатылмышдар, тутулмушдар, јатмышдар, ојанмышдар, јаңылмышдар, гурулмушдар, сојулмушдар...

Верилмиш нүмунәләрдән исимләрлә фе'ли сифәтләрин (исимләшмиш) тәләффүз фәргини көстәрин.

IX. Тәркибиндә гоша саит вә самитләр олан алынма сөзләрин әдәби тәләффүз вариантыны данышмаг: тәәссүф, тәәччүб, тәссәввүр, тәрәгги, тәфәррүат, тәсәррүфат, тәбәддүлат, тәкәббүр, тәбәссүм, тәрәннүм, тәләффүз, наилијјәт, мәчбуријјәт, е'замијјәт, мә'нунијјәт, иммунитет, әдәбијјат, әдвијјат, эксәријјәт, тәбијјат, ичтимаијјат, грамматика, әтријјат, һүррријјәт, чүмһуријјәт, фәрдијјәт, ејнијјәт, рәсмијјәт, чәмијјәт...

Үмумиjjәтлә, үмумтәһсил, орта ихтисас вә али мәктәбләримиздә нитг мәдәниjjәтинин ән өнәмли саһәси сајылан орфоепик тәләффүз нә педагожи просесин, нә дә үнсиjjәт ситуасиjаларынын елликлә чанына, ганына дахил олуб ишләмирсә, демәли, ону һәрәкәтә кәтирмәк лазымдыр. Бу да, шүбһәсиз, бүтүн тәһсил сәвиjjәләри үчүн дидактик материалларын һазырланмасынын зәрурилиjини гаршыjа гојур. Она көрә бизим һазырладығымыз материаллар мәктәб мүәллимләрини истиснасыз олараг, радио вә телевизиjа дикторларыны вә ичтимаиjjәтин зиjалы тәбәгәсини, өз һәјатыны кәләчәкдә кәнч нәслин тә'лим-тәрбиjәси илә бағлаjачаг һәр бир кәнчи дәриндән дүшүндүрмәлидир. Әлбәттә, бизим бу арзумуз тәкчә мүтәхәссисин функсионоложи вәзифәси кими дар чәрчивәдә гала билмәз. Сөһбәт нитг мәдәниjjәтимизә бизим мүнасибәтимиздән, милләтимизин вә халгымызын өз ана дилиндә үнсиjjәтә мүнасибәтиндән кедир. Фәрәһли һалдыр ки, Президентимиз мөһтәрәм Һејдәр Әлиjев чәнабларынын да Азәрбаjчан дилинә севки, мәһәббәт долу чыхышлары нитг мәдәниjjәтимизин jухарыда сөһбәт ачдығымыз саһәсинә кур методоложи ишыг салыр. Бу бахымдан "Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjаты тәдриси" журналында һәмин мәсәлә илә әлагәдар мәгаләләрин сифариш едилә-рәк дәрч олунмасына биздә дәрин разылыг һисси јарадыр. Нитгимизи елликлә орфоепик нормалара уjғун гурачағымыз күн узагда деjил; һәләлик исә архаjынлыға әсас јохдур, вәзифә јени тәһсил гуручулуғунда бу саһәjә диггәт вә тәләбкарлығы артырмагдан, чевик методик тәфәккүрү дидактик тәблиғата чевирмәклә күчләндирмәкдән ибарәтдир.

КӘНЧЛӘРИН ҺӘРБИ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИJӘСИ

Исфәндиjар АЛВЕРДИJЕВ,
Кәнчә Дөвләт Университетинин мүәллими.

Азәрбаjчан Республикасынын Президенти Һ.Ә.Әлиjев өз нитгләриндә вә чыхышларында тәһсил ишчиләринин гаршысында мүһүм вә тә'хирәсалынмаз вәзифәләр гојмуш, онлардан тәләб етмишдир ки, бүтүн гүввә вә бачарыгларыны доғма вәтәнә сәдагәтли, вәтәнпәрвәр, һәртәрәфли инкишаф етмиш, мүстәгиллиjимизи вә дөвләтчилиjимизи көз бәбәjи кими горумаға һазыр олан нәсил кими јетишдирилмәсинә сәрф етсинләр. Һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбиjәси бу күн она көрә өнә чәкилир вә габардылыр ки, торпагларымызын 20 фаиздән чоху ишғал едилмиш, бир милjондан чох сојдашымыз јурд-јувасындан дидәркин салынмышдыр. Һазырда јағы дүшмәнлә үз-үзә даjанмышыг. Она көрә дә тәһсилин бүтүн пилләләриндә шакирд вә тәләбәләрин һәгиги вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбиjәси мүәллимләрин башлыча вәзифәсинә чеврилмәлидир.

Азәрбаjчан халгы кәләчәjимиз олан кәнч нәслин вәтәнә мәһәббәт, халга, елинә вә обасына һөрмәт, сојкөкүнә, өз ата-бабаларынын ән'әнәләринә сәдагәт руһунда тәрбиjә олунмасына һәмишә бөјүк мәс'улиjjәтлә јанашмыш вә она һәјати әһәмиjjәтли мәсәлә кими бахмышдыр. Бу бир һәгигәтдир ки, вәтәнпәрвәрлик инсанда фәдакарлыг, гәһрәманлыг вә мәғлубедилмәзлик һисси јарадыр, апардығы мүбаризәдә онда инам һиссини күчләндирир, гәләбәjә руһландырыр.

Вәтәнпәрвәрлик гәһрәманлығын әсасыны гојан амилдир. Биз шанлы тарихимизлә вә әфсанәви гәһрәманларымызла һәмишә фәхр едирик. Чаваншир, Бабәк, Шаһ Исмаjыл Хәтаи, Сәмәдаға Меһмандаров, Әлиаға Шыхлински, Чәмшид бәј Нахчывански, Һәзи Асланов, Исрафил Мәммәдов, Меһди Һүсеjнзадә кими икид вә чәсур сәркәрдәләримизин шәхси нүмунәси бизә әсас верир деjәк ки, Азәрбаjчан халгы гәһрәман халгдыр. Бу күн өз вәтәнини көз бәбәjи кими горумаға һазыр олан мәтин кәнчләр јетишмишдир вә биз онлары уча тутуруг. Ермәни гәсбкарларына гаршы өлүм-дирим савашында вәтән уғрунда гәһрәманчасына һәлак олмуш гәһрәманларымызын ибрәтамиз һәјаты, шәхси нүмунәси апардығымыз һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбиjәси ишиндә өн плана кечмәлидир.

Јахын кечмишин ачы тәчрүбәси бир дә ону сүбут етди ки, мүстәмләкә сиjасәтинә хидмәт едән, әслиндә Азәрбаjчан халгына мүсибәтләр кәтирән бејнәлмиләлчилик сиjасәти вә бејнәлмиләлчилик тәрбиjәси сән демә кеносид планынын вә антитүрк сиjасәтинин тәркиб һиссәси имиш. Рус империjасы иши гәсдән елә гурмушду ки, халг өз сојкөкүндән, гәһрәманлыг тарихиндән, адәтән'әнәләрдән узаг дүшсүн.

Республикамызын истәр орта үмумтәһсил вә орта ихтисас, истәрсә дә али мәктәбләриндә тәдрис олунан тәбиәт вә чәмиjjәт елмләринин, һуманитар фәнләрин, үмумиликдә бүтүн фәнләрин кәнчләрдә һәрби-вәтәнпәрвәрлик һиссләри ашыламаг үчүн чох бөјүк имканлары вардыр. Бу бөјүк имканлардан истифадә едилмәсинин сәвиjjәси, сәмәрә вә кејфиjjәти исә һәмин фәнләри тәдрис едән мүәллимин методики усталығындан вә пешә бачарығындан хејли дәрәчәдә асылыдыр.

Бу күн педагожи али мәктәбләрдә тәһсил алан кәнчләр кәләчәjин мүәллимләридир вә онлар кәнч нәслин тә'лим-тәрбиjәси мәсәләләри илә, һәмчинин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбиjәси про-

блемләри илә мәшғул олачаг, вәтәндаш јетишдирәчәкләр. Буна көрә дә педагожи али мәктәбләрдә ајры-ајры фәнләрин тәдриси просесиндә тәләбәләр һәрби биликләрин өјрәдилмәси методикасына да јијәләнмәлидирләр. Тәләбә-кәнчләрдә һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси һисси ашыланмасы үзрә апардығымыз тәдгигат иши дә бу бахымдан актуаллыг кәсб едән педагожи проблемләрдәндир.

Мүшаһидәләр, експериментләр, габагчыл педагожи тәчрүбәнин өјрәнилмәси көстәрир ки, али тәһсил мүәссисәләриндә тәләбәләрлә апарылан һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси иши орта үмумтәһсил мәктәбләри илә әлагәли шәкилдә гурулдугда даһа бөјүк фајда верир. Бизчә һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсини даһа сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн ашағыдакы имканлар мөвчуддур:

1. Ајры-ајры фәнләрин тәдриси просесиндә тәләбәләрә охунан мәгсәдјөнлү мүһазирәләр;
2. Семинар мәшғәләләри;
3. Дәрнәк мәшғәләләри;
4. Екскурсија вә дикәр мәктәбдәнкәнар тәдбирләр.

Кәнчләрдә һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсини о заман даһа јахшы ашыламаг мүмкүндүр ки, орта мәктәбин X-XI синифләриндә охујан шакирдләрә вә али мәктәбдә тәһсил алан тәләбә-кәнчләрә ајры-ајры фәнләри вә ихтисас курсларыны тәдрис едәркән һәрби мәзмунлу биликләр дә верилсин. Кечмиш Советләр бирлији дөврүндә мөвчуд дәрсликләрдә, дәрс вәсаитләриндә вә методик әдәбијјатда һәрби-вәтәнпәрвәрлик һиссләри ашылајан мә'луматлар вә һәрби мәзмунлу биликләр мәхфилик үзүндән верилмирди. Әслиндә бу шүурлу сурәтдә едилирди ки, кәнчләр вәтәнпәрвәрлик дујғуларындан мәһрум олсунлар, вәтәнин мүдафиәси үчүн лазыми биликләри алмасынлар. Бу ән чох империја бојундуруғунда олан республикалара аид иди.

Апардығымыз тәдгигат ишинин нәтичәләри көстәрир ки, һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси ашыланмасында мүхтәлиф фәнләрин имканлары кенишдир вә бунлардан сәмәрәли истифадә етдикдә лазыми нәтичә газанмаг мүмкүндүр.

Арашдырмалар вә педагожи експеримент ашағыдакы истигамәтләрдә олмушдур.

1. Тәдрис просесиндә тәләбәләрә һәрби биликләрин верилмәси, онларда һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси ашыланмасына имкан верән фәнләрарасы әлагәдән истифадә едилмәси;

2. Һәрби мәзмунлу биликләрин верилмәси дә һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси ашылајан мәгсәдјөнлү мүһазирәләрин һазырланыб охунмасы;

3. Педагожи али мәктәб тәләбәләринин орта мәктәбләрлә мүнтәзәм әлагәләринин тәшкили просесиндә кәнчләрдә һәрби вәтәнпәрвәрлик һисси ашылајан тәдбирләрин кечирилмәси.

Педагожи али мәктәб тәләбәләринә һәрби биликләрин верилмәсиндә семинар мәшғәләләринин имканларындан да сәмәрәли истифадә едилмәли, мөвзу һәрби әһәмијјәтли вә һәрби мәзмунлу материалларла дүзкүн узлашдырылмалыдыр.

Гејд етдијимиз кими кәнчләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә али педагожи мәктәбләрин орта үмумтәһсил мәктәбләри илә әлагәләринин хүсуси илә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Педагожи тәчрүбә заманы тәләбәләрин орта мәктәбдә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдә иштиракы онларын кәләчәк педагожи фәалијјәтә һазырланмасында вә һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә чох фајдалыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, дәрнәк мәшғәләләринә вә мәктәбдәнкар тәдбирләрә јени мәзмун вериб ону һәрби тәмајүл әсасында тәшкил етдикдә һәм кәләчәјин әскәр вә забитләри олан педагожи университет тәләбәләринә, һәм дә чағырышагәдәр јашлы јухары синиф шакирдләринә һәрби биликләр верилмәси, һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси ашыланмасы имканлары артыр.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, али мәктәбләримиздә вә үмумтәһсил мәктәбләриндә кәнчләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә едилмәси методикасына аид зәрури методик вәсаитләр вә дикәр әдәбијјатлар јох дәрәчәсиндәдир. Совет дөврүндә бу истигамәтдә јазылмыш китаблардан исә инди истифадә етмәк мүмкүн дејил вә әслиндә онлар зәрәрли мејлләр ашылајыр. Москвада вә дикәр шәһәрләрдә һәрби вәтәнпәрвәрлик мәсәләләринә аид чохлу китаб вә методик вәсаитләр јазылыр. Бизим республикамызда исә бу саһәдә ирәлиләјиш һисс олунмур, тәдгигат материаллары мејдана чыхмыр. Биз әл-әлә вериб бу бошлуғу долдурмаға чалышмалыјыг. Буну биздән күнүмүзүн реаллығы тәләб едир.

Тест тапшырыглары үзәриндә ишләјәркән...

Шаһназ СӘФӘРОВА,
Сураханы рајонундакы Ч.Рәһимов адына
146 сајлы орта мәктәбин мүәллими.

Шакирд вә абитуријентләрлә тест тапшырыглары үзәриндә ишләјәркән суал доғуран мәсәләләр барәдә фикирләрими мүәллимләрлә бөлүшдүрмәк истәјирәм.

Мәнчә, Азәрбајчан дили фәнни үзрә чәтин гавранылан мөвзулардан бири вурғудур. «Абитуријент» журналынын Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнни үзрә хүсуси бурахылышында (2000-чи ил, №2., сәһ.37) вурғу гәбул етмәјән шәкилчиләр барәдә мә'лумат верилир вә «Вурғу лүғәти»ни охумаг төвсијә едилир.

Һәмин журналын 14-чү сәһифәсиндә дејилир: «Фонетикаја даир тест суалларында башга бир сәчијјәви чәһәт бир чох абитуријентләрин вурғулу һеча илә узун һечаны гарышыг салмасыдыр. Мәсәлән, онлар Сабир, е'лан кими сөзләрдә вурғунун биринчи һечаја дүшдүјүнү зәнн едирләр... Һалбуки узун һеча саитин кәмијјәтчә фәргләнмәсидирсә (тутаг ки, бир а јох, ики а нисбәтиндә тәләффүз олунмасы), вурғу сөзүн тәркибиндәки һечалардан биринин о биринә нисбәтдә даһа гүввәтли дејилмәсидир. Мүгајисә ет: [Са:бир] – Сабир, [е'лан] – е'лан».

Билдијимиз кими, узунсаитли сөзләр, әсасән, алынмадыр.

Төвсијәдә көстәрилир ки, әрәб-фарс мәншәли сөзләрдә вурғунун узун саит ишләнән һечадан сонракылардан биринин үзәринә кечдији гәбул едилиб, чүнки дилчиләримизин фикринчә, саитин узанмасы, онун кәмијјәтчә фәргләнмәсидир, бир һечанын дикәринә нисбәтән гүввәтли тәләффүзү дејил.

Үмумијјәтлә, вурғунун тә'рифи, Азәрбајчан, рус вә әрәб дилләриндә ејнидир. Амма абитуријентләри чашдыран мәсәлә Азәрбајчан дилиндә узунсаитли һечанын вурғулу һеча кими гәбул едилмәсидир. «Маариф» нәшријјатынын 1996-чы илдә 2-чи синифләр үчүн нәшр етдији «Әрәб дили» (Ә.Ч.Мәммәдов) дәрслијинин 12-чи сәһифәсиндә охујуруг ки, чохһечалы сөзләрдә вурғу узунсаитли һечаја дүшүр. «Современный русский язык» (Москва, Просвещение, 1978) дәрслијинин 16-чы сәһифәсиндә јазылыр: «Гласные ударного слога произносятся с большой длительностью, чем гласные безударных слогов, т.е. это ударение количественное». Јә'ни вурғулу һечанын саити вурғусуз һечанын саитиндән узун тәләффүз едилир.

Мараглыдыр ки, дилимиздә Авропа мәншәли белә сөзләрин бир гисминдә вурғу алындығы дилдә олдуғу кими сахланыр. Мәсәлән, «Абитуријент» журналынын 1998-чи ил октјабр бурахылышынын 5-чи сәһифәсиндәки 70,71,74, 75,76, 82, 83 №-ли тестләрдә вурғусу илк һечаја дүшән сөзләри тапмаг тәләб олунур. Бу сөзләр исә Авропа мәншәли фабрик, опера, лексика, космос, очерк, лирика, Асија сөзләридир.

Авропа мәншәли бир гисим сөзләрдә исә «Вурғу лүғәти»ндә көстәрилдији кими, вурғуну мәнбә дилдә олдуғу кими јох, Азәрбајчан дилинин фонетик тәләбинә там ујғунлашдырыб сон һечалар үзәринә кечирмишик. Мәсәлән, бомба, ванна, вышка, кофта, лампа, пипетка, плјонка, сосиска вә с.

Демәли, узунсаитли алынма сөзләрдә вурғунун јерини мүәјјәнләшдирмәк үчүн илк нөвбәдә онларын мәншәјини нәзәрә алмаг лазымдыр: әкәр сөз әрәб-фарс мәншәлидирсә, вурғу узунсаитли һечалардан сонракылар үзәриндә, Авропа мәншәлидирсә, узанан саит үзәриндә (әкәр узун саити гыса тәләффүз едиб вурғунун јерини дәјишмишиксә) ахтарылмалыдыр.

Ады чәкилән журналын 14-чү сәһифәсиндә охујуруг: «Јә'ни, бә'зи, бә'зән, еләчә дә сонра (со:ра) типли сөзләрдә исә

һәм вурғу, һәм дә саит узанмасы ејни һечаја – биринчи һечаја дүшүр. Лакин белә факт аздыр».

Көрдүјүмүз кими, сонра сөзү истисна олмагла бунлар да әрәб-фарс мәншәли сөзләрдир вә вурғу артыг узанан саит үзәринә кечирилмишдир. Әкәр белә «фактлар» «аздырса», арзу олунур ки, абитуријентләрә көмәк мәгсәдилә журналын нөвбәти сајларындан бириндә онларын сијаһысы верилсин.

Абитуријентләрин чәтинлик чәкдикләри мөвзулардан бири дә омонимләрдир. Бу ил 2000-чи ил III групун А вариантынын 3-чү тестиндә сорушулур: «һансы фе'л омонимдир? A) охшамаг, B) көзләмәк, C) көрүшмәк, D) кәдәрләнмәк, E) севинмәк».

Бу тести дүзкүн јеринә јетирмәк үчүн абитуријент биринчи нөвбәдә билмәлидир ки, омоним сөзләр нәјә дејилир? «Маариф» нәшријјатынын 1990-чы илдә нәшр етдији «Азәрбајчан дили» (VI-VII синифләр үчүн, Б.А.Әһмәдов, А.А.Ахундов) дәрслијинин 21-чи сәһифәсиндә јазылыр: «Башланғыч формада дејилиш вә јазылышы ејни олуб, тамамилә башга-башга мә'налары билдирән сөзләрә омоним дејилир: Мәсәлән, топ (силаһ), топ (ојунчаг).

Гејд: Башланғыч формасы ејни олмајан сөзләр омоним дејилдир». VI синиф дәрслијиндә исә бу тә'риф «башланғыч формада олан» сөзләри ихтисар едилмәклә верилиб. Бу дәрсликдә исимләрин башланғыч формасынын адлыг һал, фе'лләрин башланғыч формасынын исә грамматик шәкилчијә гәдәрки һиссә олдуғу көстәрилир.

Б.А.Әһмәдов вә А.А.Ахундовун «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә дејилир ки, мәсдәр фе'лин башланғыч формасыдыр. (сәһ.168). Әкәр бу дәрслијә әсасласаг, онда тестдәки сөзләрдән јалныз бири – «охшамаг» омонимдир. Бу, тест мүәллифләринин дә гејд етдији кими, јеканә доғру чавабдыр.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»нин III чилдиндә (сәһ.168) дејилдији кими, «охшамаг» сөзүнүн бир мә'насы «назландырмаг, нәвазиш етмәк», башга бир мә'насы «өлү үчүн охшајыб ағламагдыр». Лакин әлимиздә олан V синиф дәрслијиндә дејилир ки, фе'лләрин башланғыч формасы онларын грамматик шәкилчијә гәдәрки һиссәсидир.

Әкәр мәсдәрин шәкилчисинин грамматик шәкилчи олдуғуну гәбул едириксә, онда бу тестдә һәм «охшамаг», һәм дә «көрүшмәк» сөзләри омонимдир. Чүнки «көрүш» сөзү һәм исим, һәм дә фе'л кими ишләнир.

«Абитуријент» журналындакы (1998, сәһ. 11) 30,33, 34, 35-чи тестләрдә дә омонимләри тапмаг тәләб олунур. Бу тестләрдә тут, газ, ал, үз, јаз, күл, ат, јај кими сөзләрин иштирак етдији сыралардан башга гејрисини сечмәк сәһв оларды. Билдијимиз кими, бу сөзләри һәм исим, һәм дә фе'л кими ишләтмәк мүмкүндүр. Демәли фе'лләрин башланғыч формасынын онларын грамматик шәкилчијә гәдәрки һиссәси олмасы

мүддәасы бу тестләрдә гәбул едилир. Әввәлки тестдә исә едилмир.

Зәннимчә, бу мәсәләјә дә ајдынлыг кәтирилмәлидир.

«Абитуријент» журналынын «Лексика бөлмәсини нечә өјрәнмәли?» мәгаләсиндә (сәһ. 33) јазылыр ки, «дүзкүн» сифәти «дүз» фе`линдән јараныб. Чүнки «-күн» шәкилчисинин конкрет тә'јинаты јалныз фе'ллардән сифәт дүзәлтмәкдир. Һәгигәтән дә, бир чох елми әсәрләрдә «-күн» шәкилчиси фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр сырасында верилиб. Мәсәлән «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә, Азәрб. ЕА, 1960-чи ил, сәһ. 64), «Мүасир Азәрбајчан дили» (III һиссә, сәһ. 95), М. Һүсејнзадә «Мүасир Азәрбајчан дили», «Маариф» нәшријјаты, 1973), «Мүасир Азәрбајчан дили» (II-һиссә, «Елм» –1980, сәһ. 11) вә с.

«Абитуријент»ин (2000-чи ил №3) 15-чи сәһифәсиндә охујуруг ки, «Азәрбајчан дилинин илтисагилији бахымындан .... сөзүн өз көкү илә мә'на бағлылығына да диггәт јетирилмәлидир». Дүз (адам) сифәти илә дүзкүн (адам) сифәти арасында мә'на бағлылығы ајдындыр. Амма дүз(мәк) фе'ли илә дүзкүн (адам) сифәти арасында мә'на бағлылығы һисс едилмир». Дүз (адам) сифәти илә дүз(мәк) фе'ли дүзкүн адам сифәти арасында мә'на бағлылығы һисс едилмир. Мәнчә, бу мәсәләдә мүәллифләрин истинад етдикләри амил «шәкилчиләрин конкрет тә'јинаты» мәсәләсидир. Әкәр биз шәкилчиләрә јалныз бу нөгтеји- нәзәрдән јанашсаг, онда онларын омонимлији мәсәләсини шүбһә алтына аларыг. Мәсәлән, «-дан –дән» шәкилчиләринин «конкрет тә'јинаты» чыхышлыг һал јаратмагдырса, учадан, бирдән, бәркдән зәрфләриндә онлар лексик шәкилчиси кими ишләниб.

Мәнчә, шәкилчиләри тәкчә бу принсиплә груплашдыран мүәллифләр сынаг тестләринин XIX вариантындакы 7-чи тестиндә «-лыг» шәкилчисинин «конкрет тә'јинатынын» һәмишә адлардан мүхтәлиф мә'налы исимләр дүзәлтдијини әсас көтүрәрәк «ајрылығындан» сөзүнүн тәркибинә көрә тәһлилинә доғру чаваб кими ајры-лы-ғын-дан вариантыны гәбул едибләр. Мәнчә, «ајры» сифәтиндән «ајрылмаг» фе'ли (гара сифәтиндән гаралмаг фе'ли кими), «ајрылмаг» фе'линдән исә «ыг» шәкилчиси артырмагла «ајрылыг» исми јарадылмышдыр.

Беләликлә, ТГДК тест тапшырыгларында сон дәрәчә диггәтли олмалыдыр. Мүбаһисә доғуран суалларла абитуријентләри чашдырмаг олмаз.

ЕЛМИ ҮСЛУБУН ТӘДРИСИ БАРӘДӘ

Рәванә САДЫГОВА,
Бакы Славјан Университетинин мүәллими.

Артыг бир нечә илдир ки, тәһсилин јухары пилләсиндә дә Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәси давам етдирилир. Бу бахымдан X-XI синифләрин пајына ајры-ајры үслублар барәдә мә'луматларын верилмәси дүшүр. Систематик курсдан фәргли олараг үслубларын орта мәктәбдә өјрәдилмәси тәчрүбәси нисбәтән аздыр. Буну нәзәрә алараг елми үслубун тәдриси илә бағлы бә'зи мүлаһизәләримизи бөлүшдүрмәји мәгсәдәујғун һесаб етдик.

Програма әсасән («Үмумтәһсил мәктәбләринин V-XI синифләри үчүн Азәрбајчан дили програмы», Бакы, 1999-чу ил.), бу үслубун өјрәдилмәсинә 9 саат вахт ајрылыр. Әслиндә елми үслуб шакирдләр үчүн јени дејил. Белә ки, онларын өјрәндикләри бүтүн фәнләрин дили бу үслубдадыр. Бизчә, мүәллимин әсас вәзифәси шакирдләрин ајры-ајры дәрсликләрин дили үзәриндә мүшаһидәсини тәшкил едәрәк, мүвафиг нәтичәләр чыхармаларына наил олмагдыр. Мүәллим илк нөвбәдә елми үслуб барәдә нәләри өјрәдәчәјини – тә'лимин мәзмунуна нәләрин дахил едиләчәјини билмәли вә ишини бу истигамәтдә апармалыдыр. Програм вә дәрсликдә (Т.Һачыјев, Н.Чәфәров «Түрк дили», 1998-чи ил) әсасән, елми үслуб барәдә ашағыдакы мә'луматларын өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур:

а) Елми үслуб елми тәфәккүрүн ифадәсидир.

б) Елми үслуб елм саһәсиндә (монографијаларда, дәрсликләрдә, елми мәгаләләрдә вә с.) өз ифадәсини тапыр.

Бундан сонракы анлајышлар исә елми үслубун лингвистик (дил) хүсусијјәтләринә аиддир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, јухарыда көстәрилән мә'луматлары чатдырмаг үчүн хүсуси методик иш тәләб олунмур. Шакирдләр функсионал үслублар барәдә әввәлки дәрсләрдә илкин мә'лумат аларкән өјрәнмишләр ки, бу үслублар милли ичтимаи тәфәккүрү әкс етдирир. Милли ичтимаи тәфәккүр мүхтәлиф олдуғу кими, онун ифадә формалары да мүхтәлифдир. Јахшы олар ки, бу фикри даһа әјани чатдырмаг үчүн ејни әшја, анлајыш һаггында мүхтәлиф үслубларда олан ики мәтн шакирдә паралел верилсин. Мәсәлән, «дағ» һаггында Ашыг Әләскәрин «Дағлар» ше'риндә дә, чоғрафија дәрслијиндә дә мә'лумат верилир. Анчаг һәрәси ајры тәфәккүр, дүшүнчә тәрзинин ифадәсидир. Елми үслубун тәдрисинә башларкән јухарыдакы мә'луматлар мүәллимин шәрһи васитәсилә чатдырылыр.

Елми үслуб барәдә сонракы мә'луматлар билаваситә үслубун дил хүсусијјәтләри барәдәдир. Бу мә'луматлар, әсасән, ашағыдакылардыр: 1) Елми үслубун дилиндә мәнтигилик, ардычыллыг, конкретлик әсасдыр. 2) Бу үслубда образлылыға, емосионаллыға, адәтән, тәсадүф едилмир. 3) Елми үслубда фикир

бирмә'налы шәкилдә чатдырылыр, јә'ни бурада чохмә'налылыға, мәтналты мә'наја, фикрин мүхтәлиф чүр анлашылмасына јол верилмир. 4) Үслубун лүғәт тәркибиндә терминләр үстүнлүк тәшкил едир. 5) Елми үслубун синтаксиси саһәсиндә мүрәккәб чүмләләр, модаллыг билдирән сөз вә ифадәләр чох ишләнир. 6) Мүхтәлиф график васитәләрдән (рәгәм, диаграм, дүстур вә с.) истифадә едилир.

Јухарыда көстәрилән биринчи мә'лумат, хүсусилә мәнтигилик вә конкретлик анлајышларынын чатдырылмасы үчүн, бизчә, шакирдләрин дәрсликләрдәки тә'рифләр үзәриндә мүшаһидәләрини тәшкил етмәк даһа фајдалы олар. Чүнки тә'рифләрдә бу хүсусијјәт өз әксни даһа габарыг тапыр. Мәсәлән: «Метал атомлары илә әвәз олунмаг габилијјәтинә малик һидрокен атомларындан вә туршу галығындан ибарәт олан мүрәккәб маддәләрә туршу дејилир». («Кимја», VIII синифләр үчүн дәрслик 1990, сәһ.72.) Бу тә'рифдә туршуларын ән әсас ашағыдакы хүсусијјәтләри конкрет олараг өз әксини тапыб: а) Туршулар мүрәккәб маддәләрдир; б) Туршулар һидрокен атомларындан вә туршу галығындан ибарәтдир; в) Бу туршу галыглары вә һидрокен атомлары метал атомлары илә әвәз олунмаг габилијјәтинә маликдир.

Мүәллимин һәр һансы тә'риф үзәриндә белә шәрһиндән сонра шакирдләр өзләри дә мүхтәлиф фәнләрә аид тә'рифләр сөјләјир вә ону мәнтигилик, конкретлик бахымындан шәрһ едирләр. Көрүндүјү кими, бу үсул фәнләрарасы әлагәјә дә кениш имкан јарадыр.

Икинчи вә үчүнчү чәһәтләр билаваситә бәдии үслубла мүгајисәли өјрәдилмәлидир. Чүнки емосионаллыг, чохмә'налылыг вә мәтналты мә'на бәдии үслуб үчүн характерикдир, анчаг елми үслубда онлара јол верилмир. Әввәлчә бу анлајышлар тәкрар едиләрәк јада салыныр. Сонра һәр һансы елми мәтн үзәриндә (бу мәгсәдлә дәрсликдәки биринчи вә икинчи чалышмалардан да истифадә етмәк олар) шакирдләр ишләдилир. Онлара тапшырылыр ки, мәтндә мүшаһидә етдикләри образлылығы вә мәтналты мә'наны гејд етсинләр. Тәбии ки, әјани шәкилдә көрәчәкләр ки, елми үслубда јазылан мәтнләрдә бунлара тәсадүф едилмир. Бәдии вә елми үслубун фәргли чәһәтләрини мәнимсәтмәк үчүн дәрслијин 49-чу сәһифәсиндәки үчүнчү чалышманы ичра етдирмәк дә мәгсәдәујғундур. Чалышмада верилмиш сөз бирләшмәләринин вә чүмләләрин һансы үслублара аид мәтнләрдән көтүрүлдүјүнү мүәјјәнләшдирмәк тәләб едилир. Биринчи абзасда верилән «күскүн хәјаллар», «ширин дујғулар», «гәлбин һәрарәти» вә с. типли бирләшмәләрин бәдии үслуба, «елементин ваһидлији», «ишыг сүр'әти», «үчбучағын дахили бучагларынын чәми» вә с. бирләшмәләринин исә елми үслуба аидлији илә бәрабәр, бунун сәбәби дә изаһ олунмалыдыр.

Елми үслубу дикәр үслублардан фәргләндирән ән әсас әламәт терминләрдир. «Термин» анлајышы шакирдләр үчүн јени

дејил. – V синифдә «Лексиколокија» бөлмәсинин тәдрисиндә бу барәдә мүәјјән билик әлдә етмишләр. Мүәллим әввәлчә һәмин биликләри јада салыр. Сонра истәнилән мәтндән терминләри сечдириб мә'насыны изаһ етдирир. Јахшы олар ки, тәгдим олунан мәтн шакирдин кечдији фәнләрдән вә онун билик сәвијјәсинә ујғун олсун. Беләликлә, кечмиш биликләрә истинад едәрәк терминләр һаггында мә'луматлар кенишләндирилир. Нәтичәдә шакирдләр өјрәнирләр ки, терминләрин әсас хүсусијјәтләри ашағыдакылардыр: мүәјјән елм саһәсинә аид олур вә ән чох һәмин елм саһәсиндә чалышан мүтәхәссисләр тәрәфиндән баша дүшүлүр; бир термин бир анлајышы билдирир; терминләр мүхтәлиф мә'на чаларларына малик олмамалыдыр; терминләрдә чохмә'налылыг, мәчази мә'нада ишләнмәк, синонимлик, нисбәтән јолверилмәздир; терминләрин әксәријјәти алынма сөзләрдир; елә терминләр дә вар ки, дүнјанын мүхтәлиф дилләриндә ејни вә ја јахын формада ишләнир, бунлара бејнәлхалг терминләр дејилир. (кулминасија, жанр, синоним, антоним, метафора вә с.)

Елми үслубда јазылан әсәрләрин синтактик гурулушу да мараглыдыр. Белә ки, бурада башга үслублара нисбәтән мүрәккәб чүмләләрә, фе'ли тәркибләрлә вә мүрәккәб сөз бирләшмәләри илә кенишләндирилән чүмләләрә даһа чох тәсадүф едилир. Дәрсликдәки 5-чи чалышмада (сәһ.50) дилчилик елминә аид 17 сәтирлик мәтндә чәми 3 чүмлә вар, онлардан да икиси гурулушча мүрәккәбдир. Исми вә фе'ли бирләшмәләр («дил һаггында мүасир елмин нәзәри көкләри», «Авропа дилчилик ән'әнәси", "лингвистик тәсвирләрин сөјкәндији», «Авропа дилләринин тиположи әламәтләри», «дилин тарихини халгын тарихи илә әлагәдар өјрәнмәјә чағыран» вә с.) бу, үч чүмләнин һәчмини кенишләндирмиш вә нәтичәдә фикрин чәтин анлашылмасына кәтириб чыхармышдыр. Елми мәтнләрдә модаллыг билдирән сөз вә ифадәләр, хүсусиләшмиш үзвләр, ара чүмләләр дә чох ишләнир. Шәрһин бу истигамәтдә апарылмасы һәм дә мүәллимә имкан верир ки, систематик курсда өјрәдилмиш ашағыдакы анлајышлар јада салыныб мөһкәмләндирилсин: а) садә вә мүрәккәб чүмлә; б) исми вә фе'ли бирләшмәләр; в) модал сөзләр, ара сөзләр вә ара чүмләләр; г) хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр вә с. Мүәллим шакирдләрә тапшыра биләр ки, тарих (јахуд чоғрафија, кимја вә с.) дәрслијиндән мүрәккәб чүмләләрә, јахуд дикәр анлајышлара аид нүмунәләр сечиб јазсынлар. Ичра просесиндә шакирдләр асанлыгла мүшаһидә едәчәкләр ки, елми үслубда јазылан мәтнләр бу анлајышларла даһа чох зәнкиндир.

Елми үслубун даһа бир хүсусијјәтини – бу мәтнләрдә графикләрдән, рәгәмләрдән, дүстурлардан вә с. истифадәнин мәнимсәдилмәси бир елә чәтинлик јаратмыр. Анчаг тәбии ки, мүәллим бурада даһа чох шакирдләрин өјрәндикләри техники вә тәбиәт елмләринә аид мәтнләрә даһа чох мурачиәт етмәлидир.

Елми үслубун јухарыда садаланан хүсусијјәтләри анализ едиләрәк мәнимсәдилдикдән сонра онлар синтез едилир, мүхтә-

лиф елми мәтнләрдә елми үслуба хас бүтүн чәһәтләр комплекс шәкилдә шәрһ олунур.

Беләликлә, елми үслубун тәдриси бу үслуб һаггында шакирдләрә јени билик вермәклә јанашы, мүәллимә һәм дә имкан верир ки:

а) Ашағы синифләрдә Азәрбајчан дилиндән кечилмиш чохлу анлајышлар (термин, сөз бирләшмәси, мүрәккәб чүмлә вә с.) јада салынсын вә вахтилә әлдә едилмиш биликләр мөһкәмләндирилсин.

б) Орта мәктәбдә тәдрис едилән мүхтәлиф фәнләр арасында әлагә јарадылсын.

Хәтаинин "Дәһнамә" поемасынын өјрәдилмәси јоллары

Јагуб БАБАЈЕВ,
филолокија елмләри намизәди,
досент.

Шаһ Исмајыл Хәтаинин "Дәһнамә" поемасы орта мәктәбин јухары синифләриндә чәтин гавранылан әсәрләрдәндир. Әсәрин шакирдләр тәрәфиндән даһа јахшы мәнимсәнилмәси үчүн даһа чох нәләрә диггәт јетирмәк лазым кәлир? Бу барәдәки бә'зи мүлаһизәләримизи мүәллимләрлә бөлүшмәји мәгсәдәујғун сајырыг.

"Дәһнамә" поемасынын тәдрисинә гәдәр шакирдләрә чатдырылыр ки, шаирин Азәрбајчанча лирик ше'рләр диванындан башга "Дәһнамә" вә "Нәсиһәтнамә" әхлаги-дидактик јөнүмлү, гызылбаш-сәфәвијјә идеолокијасыны тәблиғ едән лирик поемадыр.

"Дәһнамә" исә сәнәткарын ән ири һәчмли әсәри олуб мүәјјән сүжетә маликдир.

Мәктәб тәчрүбәсиндә әсәрин бәдии формасы барәдә, адәтән, тәһлил мәрһәләсиндә данышылыр. Бизчә, форма бахымындан сечилән "Дәһнамә"нин тәдрисиндә мүәллим кириш сөзүндәчә бу барәдә зәрури мә'луматы чатдыра биләр. Кириш сөзүндә, һәмчинин, әсәрин мөвзусу, јазылма тарихи вә јазылма сәбәби барәдәки мә'луматын верилмәси өн плана чәкилмәлидир.

Кириш сөзүндә мүәллим гејд етмәлидир ки, бу әсәр Јахын вә Орта Шәрг әдәбијјатындакы поемалар үчүн ән'әнәви олан мәснәви формасында, әруз вәзнинин һәзәч бәһриндә јазылмышдыр. Мәһәббәт мөвзусундадыр, гарышыг жанрда, јә'ни епик-лирик жанрдадыр. Епикдир она көрә ки, әсәрдә әһвалат, сүжет вардыр. Лирикдир она көрә ки, һәм бурада һисс, һәјәчан, лирик овгат күчлүдүр, һәм дә сәнәткар сүжетә бир нечә гәзәл-лирик ше'р әлавә етмиш вә онлары әсас сүжет хәтти илә әлагәләндирмишдир.

Әсәрин мөвзусу илә бағлы ону да гејд етмәк јеринә дүшәр ки, бу, Јахын вә Орта Шәрг әдәбијјатында ән'әнәви мөвзулардандыр. Мәсәлән, Хәтаидән дүз ики јүз ил әввәл, 1306-чы илдә Азәрбајчан шаири Марағалы Әвһәди дә фарс дилиндә "Дәһнамә" мөвзусунда поема јазмышдыр. Бу поема һәм "Дәһнамә", һәм дә "Мәнтигүл-үшшаг" ("Ашигләрин сөһбәти") ады илә танылыр.

Поеманын мәзмуну илә бағлы мүәллимин јығчам мә'лумат , твоө матғ, вермәси фајдалы олар.

Чүнки әсәрин дили хејли дәрәчәдә ағырдыр: әрәб-фарс вә гәдим түрк сөзләри тез-тез ишләнир. Буна көрә дә шакирдләрин мәтни мүстәгил баша дүшмәси чәтиндир.

Вахта гәнаәт, јығчамлыг вә дејиләнләри әлагәләндирмәк бахымындан Хәтаи поемасынын мәзмуну, сүжет вә композисијасы илә бағлы мә'луматлары бирләшдирмәк олар. Белә бир принсип әслиндә һәр үч компонентин даһа јахшы дәрк олунмасына көмәк едә биләр. Белә ки, әсәрин гыса мәзмунуну данышаркән һәм онун композисијасы, һәм дә сүжетин әсас мәрһәләләри илә бағлы мәсәләјә дә тохунмаг јеринә дүшәр. Мүәллимин изаһы тәхминән бу шәкилдә ола биләр: "Дәһнамә" еләо мүрәккәб композисијаја малик дејил, поема орта әсрләрин ән'әнәсинә ујғун оларағ мүначат, нә'т, ме'рачнамә, даһа сонра Имам Әли вә сонракы он бир имамын мәдһинә аид ше'рлә башлајыр. Бундан сонра кәлән "Баһаријјәни әсәрин прологу адландырмаг олар. Чүнки бу, әслиндә әсәрдәки һадисәләрә кириш, сүжетә кечид ролуну ојнајыр. Композисија илә әлагәдар поемада гәзәлләр олдуғуну, онларын ишләнмә мәгамларыны, әһвалатларын һансы системлә верилдијини, әсәрин нечә тамамландығыны да хатырлатмаг мәгсәдәујғундур.

Әсәрин мәзмуну барәдә данышаркән сүжет хәттинин әсас мәрһәләләрини дә мүәјјәнләшдирмәк вә нәзәрә чатдырмаг олар: Пролог - баһарын тәсвири. Бу билаваситә сүжетлә бағлы олмајыб сүжетә кечиддир. Сонра әсәрдәки һадисәләр, јә'ни сүжет башлајыр вә ашағыдакы мәрһәләләрдә давам едиб јекунлашыр: 1. Експозисија (бәдии мүгәддимә) - Баһарын көзәл чағында Ашиг ешгдән бихәбәр, дәрдсиз вә гајғысыздыр. Ешгә дүшәнләри гынајыб мәзәммәт едир; 2. Завјазка (дүјүн) - Ашиг бир дәфә чәмәнликдә јатыр, јухуда танымадығы пәриүзлү бир көзәл көрүб она вурулур, ешгә дүшүр, ихтијары әлдән кедир; 3. Инкишаф хәтти - Бу көзәлин ким вә һарада олдуғуну билмәјән ашигә Һатиф онун пәриләр бағындакы бир пәри олдуғуну дејир. Бураја кәлән ашиг Бағбанла көрүшүб дәрдини она сөјләјир. Бағбанын мәсләһәти илә Сәба јелини елчи көндәрир. Гәзәбләнән пәри Сәбаны һәбс едир. Чарәсиз ашиг Һушу, сонра Аһы, даһа сонра исә Көз јашыны елчи көндәрир. Бүтүн елчиләрә рәдд чавабы верән Мә'шугә, нәһајәт, сәккизинчи мәктубда Көз јашына Ашигдән разылығыны билдирир, она үмидверичи сөзләр дејир. Көз јашы бу хәбәри Ашигә јетирир; 4. Кулминасија (зирвә нөгтәси) - Мәшугә разылыг хәбәрини ешидән Ашиг севинир, онда вүсала үмид јаранyр; 5.

Развјазка (ачылыш) - Ашиг Көз јашыны үчүнчү дәфә Мәш'угәнин јанына көндәрир. Мә'шугә Көз јашыны тә'рифләјир, Сәбаны азад сәдәрәк вүсала дә'вәт хәбәри илә Ашигин јанына көндәрир. Ашиг кәлир, онлар говушурлар; 6. Финал - Мә'шугәнин Ашигә тапшырығы, јадикар шс'ри һәср етмәси, онларын һалаллашмасы вә видалашыб ајрылмасы.

Мүәллим изаһ етмәлидир ки, әсәрин сүжет хәтти вә һадисәләр бунунла битир вә бундан сонра поемада маддеји-тарих, һәмчинин "Китабын битмәси вә јазылмасы сәбәби" адланан (сәрлөвһәләр фарсчадыр) Хатимә, јә'ни сонлуг кәлир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, "Дәһнамә" - он мәктуб демәкдир. Бу, Ашигин Мә'шугәјә јаздығы он мәктубдур. Әсәрин сүжети һәмин мәктублар вә онларла бағлы әһвалатлар әсасында инкишаф едир.

Поемадакы маддеји-тарихә кәлинчә:

Һичриндә чү "зад"ү "нун" кечди,
"Син"дән дәхи бир фүзун кечди -

мисраларыны мисал кәтирәрәк әрәб әлифбасындакы һәр һәрфин әбчәд һесабы илә бир рәгәми ифадә етдијини, бурада "зад"ын - 800-ү, "нун"ун 50-ни, "син"ин 60-ы билдирдијини, бу рәгәмләри топладыгда вә үстүнә 1 ("бир фүзун") кәлдикдә 911 алындығы, бунун исә әсәрин һичри тарихлә јазылдығы ил, һәмин һичри тарихи миладијә чевирдикдә исә 1506-чы илә бәрабәр олдуғуну сөјләмәк фајдалы олар. Беләбир тәшәббүс һәм поеманын јазылдығы тарих, һәм дә классик әдәбијјатымызда маддеји-тарихләрин ишләдилмәси вә онларын һесабланмасы гајдасы барәдә шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

"Дәһнамә"нин јазылма сәбәби барәдә дә әтрафлы шәрһә еһтијач дујулмур. Поеманын сонунда мүәллиф өзү бу сәбәбләри чох ајдын шәкилдә көстәрмишдир ки, һәмин мисралары мисал кәтирмәк кифајәтдир:

Үч нәснәдүрүр сәбәб бу намә,
Ким, булду зәрури гылмаг ани.

Әввәл сәбәб олду нәзми-товһид,
Ким, бәндәлијин одур нишаны.

Икинчи бу, ким, оланда гәмкин,
Бу, көнлүнүн ола меһрибани.

Үчүнчү бу, ким, галырса хошдур,
Бу дүнјада һәр кимин нишани.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, поемада сүжет чохшахәли вә чохпланлы дејил. Һадисәләр ваһид бир хәтт әтрафында башлајыр, инкишаф едир вә сона јетир.

Тәһлилә һәср олунан дәрсә әсәрин идејасынын ајдынлашдырылмасы илә башламағы фајдалы һесаб едирик. Бунунла бағлы шакирдләрин диггәти ашағыдакылара чәлб едилмәлидир:

Ешг уғрунда фәдакарлыг вә ешгә сәдагәт, саф мәһәббәт вә онун јолунда һәр чүр чәтинлијә, әзаба, изтираба дөзмәк бачарығы, мәгсәдә чатмаг үчүн мүбаризлик, әзм, дөзүм, ифадә вә сәбр көстәрмәк вә с. Поемада апарычы идејалардан олан вә мә'шугәнин дилилә верилән сәбрлә бағлы ашағыдакы мисралары да нүмунә кими хатырлатмаг јеринә дүшәр:

Сәбр илә киши мәрамә јетди,
Һәм сәбрилә тәшнә чамә јетди.
Мәчнун бә сәбр булду Лејла,
Сәбрилә чыхар зисәр бу севда.
Сәбр илә дутар чаһан низами,
Сәбр илә јетәр көнүл мәрами…

Поемадан мүәјјән парчаларын әзбәр дејилмәси вә ја ифадәли охунмасы бир тәрәфдән һәр һансы мәтләбин даһа долғун шәрһинә вә мәнимсәнилмәсинә хидмәт едирсә, дикәр тәрәфдән әсәрин бәдии формасы, дил хүсусијјәтләри вә сәнәткарлыг мәзијјәтләри барәдә ајдын тәсәввүрүн јаранмасына сәбәб олур. Унутмаг олмаз ки, һәмин ше'р парчаларындакы фикрин, анлашылмасы үчүн чәтин сөзләрин мә'насынын изаһ едилмәси вачибдир.

Образлары тәһлил едәркән әввәлчә гејд етмәк јеринә дүшәр ки, әсәрдәки сурәтләр ики јерә ајрылыр: Биринчиси аллегорик образлар - Сәба јели, Һуш, Аһ, Көз јашы; Икинчиси инсан сурәтләри - Ашиг, Мә'шугә, Ашигин рәфиги, Бағбан. Биринчиләри - Сәба, Һуш, Аһ, Көз јашы кими образлары кениш тәһлил етмәјә еһтијач јохдур. Онларын рәмзи сәчијјә дашыдығыны, әсасән, васитәчи, гасид ролу ојнадыгларыны, Ашиглә Мә'шугә арасында хәбәр апарыб кәтирдикләрини вурғуламаг кифајәтдир. Бағбан сурәтинин тәһлилинә дә кениш јер вермәјә еһтијач јохдур. Әсас диггәти Ашиг вә Мә'шугә сурәтләринин тәһлилинә јөнәлтмәк лазымдыр. Онлары сәчијјәләндирәркән һәр ики гәһрәман үчүн ән типик вә үмуми чәһәтләр үзәриндә дајанмаг мәгсәдәујғундур. Мәсәлән, Ашигин сәчијјәви хүсусијјәтләри: ешгиндә саф, тәмиз вә фәдакардыр, мәһәббәти јолунда чәтинликләрдән, әзаб-әзијјәтләрдән горхмур, мәгсәди јолунда инадкар, ирадәли, габилијјәтли вә сәбрлидир, романтик гәлбә маликдир вә с. Мә'шугәнин сәчијјәви хүсусијјәтләри: о да һәгиги ешг әһлидир, намуслу, исмәтли, пак вә тәмиздир, лакин ағыллы вә тәдбирлидир, ишиндә сәбрлә һәрәкәт едир, Ашигин мәһәббәтинә дәрһал мүсбәт чаваб вермир, ону јохлајыр, сынаглардан кечирир, сәбрлә һәрәкәт едир, еләки Ашигин һәгиги ешг әһли олдуғуну јәгин едир, ондан сонра она вүсал вә'д едир.

Дәрс саатынын азлығы "Дәһнамә"дә өзүнү көстәрән чохчәһәтли вә орижинал сәнәткарлыг чаларларынын үзәриндә кениш дајанмаға имкан вермир. Бу мәтләблә бағлы ән зәрури, габарыг чәһәтлә-

рин хатырладылмасы мүмкүн вә вачибдир. Һәр шејдән әввәл, әсәрин сүжет вә композисијасы, идејанын ифадәси, образларын тәһлили вә с. үзәриндә дајанаркән бунларын сәнәткарлыгла бағлы олдуғуну вә сәнәткарын бу саһәдәки бачарығыны гејд етмәк јеринә дүшәр. Әсәрин дил хүсусијјәтләри илә бағлы, јери кәлдикчә ондан мисал кәтирилән парчалар мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Шаирин бәдии мәһарәтилә, тәсвир усталығына типик бир нүмунә кими "Баһаријјә"ни дә мисал кәстәрмәк лазымдыр. Бу парчаны изаһ етмәклә шаирин долғун, чанлы вә чазибәдар пејзаж - тәбиәт тәсвири јаратдығыны, сөзлә әсл табло чанландырдығыны сүбут етмәк мүмкүндүр.

Тәһлил дәрсинин сонунда әсәрин епик поезијамызын вә анадилли әдәбијјатымызын инкишафындакы ролуну да хатырлатмаг вачибдир.

БИР ДӘРСДӘН ӨЈРӘНДИКЛӘРИМИЗ

Акиф МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Мәктәбдә тә'лим мүхтәлиф васитәләрлә һәјата кечирилир. Анчаг бунларын ичәрисиндә дәрс әвәзсиз васитәдир. Гырх беш дәгигәлик вахт мүәллимин билик, бачарыг вә тәчрүбәсиндән асылы олараг көз гырпымы гәдәр ан да ола биләр, ичәрисиндә кениш имканларын, јол вә методларын сыхышдығы заман да. Сөһбәт ондан кедир ки, бә'зи мүәллимләр материалын чохлуғундан вә вахтын азлығындан шикајәтләнир, бә'зиләри исә бу заман чәрчивәсиндә шакирдә даһа чох материалын тәгдими јоллары барәдә дүшүнүрләр. Афәт Әлијеванын мүшаһидә етдијимиз әдәбијјат дәрси дә диггәтимизи мәһз бу бахымдан даһа чох чәлб етди.

Мә'лумат үчүн. Афәт Әлијева Бакынын Бинәгәди рајонундакы 3 сајлы мәктәбдә ишләјир. Елә орта тәһсилини дә бу мәктәбдә алыб. 1993-чү илдә Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунда али тәһсилини тамамлајыб вә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими кими доғма мәктәбә гајыдыб. Кәнч олмасына бахмајараг, артыг Бакы шәһәриндә танынмыш, тәгдир олунан мүәллимләрдәндир. Дәфәләрлә Рајон Тәһсил Шө'бәсинин фәхри фәрманларына лајиг көрүлмүшдүр. 1998-1999-чу тәдрис илиндә «Илин ән јахшы мүәллими» мүсабигәсиндә II дәрәчәли дипломла тәлтиф едилмишдир.

VII синифдә әдәбијјат дәрси иди. Ики нәһәнк әдибин сәрһәдиндә дајанмышдыг – Низами вә Нәсиминин. Биринчијә аид өјрәниләнләр јекунлашдырылыр, икинчи һаггында мә'луматларын верилмәсинә башланырды. Мә'лумдур ки, VII синифдә Н.Кәнчәвинин «Хејир вә Шәр» мәнзум һекајәси өјрәдилир. Тәбии ки, бу һекајә Низами јарадычылығынын фонунда тәгдим олунмаса, мәгсәдә чатылмаз. Һеч олмаса «Хәмсә» – «Једди көзәл» – «Хејир вә Шәр» хәтти

үзрә. Анчаг шакирдләрин Низами Кәнчәви вә онун јарадычылығы һаггында мә'луматлары, доғрудан да, һејрәтләндиричи вә һејрандиричи иди. Онлар шаирин һәјаты һаггында да, лирик јарадычылығы һаггында да, «Хәмсә» һаггында да әһатәли билијә малик идиләр. «Бунлары мүәллим нечә мәнимсәтмишди, шакирдләрин ганына нечә һопдурмушду?» суалынын чавабыны бир гәдәр сонра – дәрсин икинчи јарысында Нәсиминин тәдриси просесиндә өјрәндик. Афәт мүәллимә, һәр шејдән әввәл, истифадә етдији метод вә пријомларын рәнкарәнклији илә диггәти чәлб едирди. Бәлкә, елә уғур да бунда иди.

Мүшаһидәчиләр бир дәрсдә мүсаһибәнин, фронтал сорғунун, карточка вә тестләрдән истифадәнин, техники васитәләрдән, хәритәдән бәһрәләнмәјин, шәрһин вә нәглетмәнин ән јахшы нүмунәсини көрдүләр.

Дәрсликдә (Н.Араслы «Әдәбијјат», VII синифләр үчүн, 1999-чу ил) Низами јарадычылығы ән чох вәтәнпәрвәрлик бахымындан тәгдим олунур. Шаирин јарадычылығына аид верилән суал вә тапшырыгларын доггузу да вәтән, вәтәнпәрвәрликлә бағлыдыр. Анчаг фронтал сорғудан вә шакирдләрин фәрди чавабларындан көрүнүрдү ки, А.Әлијева бу чәрчивәдән чыхмыш, Низамини мүхтәлиф аспектләрдә өјрәтмәјә чалышмышды. Фронтал сорғуда гојулан суалларын бә'зиләринә нәзәр јетирәк:

- Низаминин һуманист шаир олдуғуну нечә сүбут едәрсиниз, Һуманистлик нәдир?
- Низами јарадычылығында инсанлары хејирхаһ әмәлләрә сәсләјир. Ким буна нүмунәләр дејәр?
- Шаирин поемаларында һансы мүсбәт гадын образлары вар?
- Низаминин әмәјә мүнасибәти нечә олмушдур?

Сөзсүз ки, бу типли суаллара верилән әһатәли чаваблар белә бир гәнаәтә кәлмәјә сәбәб олурду ки, шакирдләр Низами јарадычылығынын әсас хүсусијјәтләрини артыг мәнимсәмишләр.

Фронтал сорғуда Н.Кәнчәвинин һәјаты, лирик јарадычылығы, "Хәмсә" һаггында мә'луматлар там әһатә олунду. Вә бүтүн бу сорғулар «Хејир вә Шәр»ә кәтириб чыхартды. Әсәрин мәзмунунун мәнимсәнилмәсинә сөз ола билмәзди. Амма мүәллим шакирдләрин мәзмуна даир биликләрини јери кәлдикчә әсәрин тәһлилинә јөнәлдиб, онун әсас идејасыны (инсан хејирхаһ ишләр көрмәлидир, јолдашлыгда сәдагәтли олмалы, хәјанәт етмәмәлидир) шакирдләрин мә'нәви дүнјасына һопдурмаға чалышырды. Шакирдләрин Низамидән әзбәрләдикләри афоризмләр дә бу мүгәддәс амалын давамы иди. Фәрди сорғуја чәлб едилән, карточка вә тестләрлә ишләјән (ејни вахтда) шакирдләр дә бу истигамәтә јөнәлдилирди. Нәзәрә алсаг ки, дәрс, хүсусилә әдәбијјат дәрси һәм дә тәрбијә етмәлидир, бунун тәгдирәлајиг олдуғуну көстәрмәлијик. Карточкалардан бириндә шакирд ашағыдакы суаллара чаваб верди:

- Һәрб илә, сүлһ илә јаранмыш чаһан,

Сүлһдән хејир көрмүш, һәрбдән зијан – мисралары илә Низами нә демәк истәјир?

- Афоризм нәдир? Низаминин афоризмләринә аид нүмунәләр сөјләјин?

- Һансы Азәрбајҹан нағылларында хејирлә шәрин мүбаризәси өз әксини тапмышдыр?

Суалларын гојулушу бизә нә дејир? 1) Шакирд тәкҹә јаддашына јох, һәм дә анализ етмәк, мәнтиги нәтиҹә чыхармаг габилијјәтинә архаланмалыдыр. 2) Ҹаваблар шакирдин мә'нәви дүнјасындан - мүһарибәјә нифрәт, хејирхаһлыг дүнјасындан сүзүлүб кәлмәлидир. 3) Фәндахили әлагә јарадылыр: шакирд Низами јарадыҹылығы үчүн әсас мәнбә олан нағыллары да јада салыр вә с.

Шакирдләр хејирлә шәрин мүбаризәсинә аид чохлу аталар сөзләри дә сөјләдиләр: «Нә әкәрсән, ону да бичәрсән», «Өзкәјә гују газан өзү дүшәр», «Дост дар күндә танынар» вә с.

Нәһајәт, шакирдләр Низами дүнјасындан букүнкү реал һәјата гајыдырлар. Мүәллим сорушур: «Һазырда шәр гүввәләр мөвҹуддурму?" Суала һансы ҹавабын вериләҹәји бизи дә марагландырыр: көрәсән, VII синиф шакирди шәр гүввә кими нәји баша дүшүр? Ҹаваб: «Бу күн торпагларымызын 20 фаизини ишғал едәнләр, 20 Јанвар фаҹиәсини, Хоҹалы гырғыныны төрәдәнләр шәр гүввәләрдир". Мүәллимин јекуну шакирдләри бәдбин әһвал-руһијјәдән, психоложи кәркинликдән гуртарыр: "Аталар: пис күнүн өмрү аз олар, - дејиб. Кәлин әмин олаг ки, бизим халгын талеји "Хејир вә Шәр" һекајәсиндәки Хејир образынын талеји кими парлаг, уғурлу олаҹаг".

Орта мәктәбдә әдәбијјат нәзәријјәсинә даир материаллар бәдии әсәрләрин тәдриси илә паралел өјрәдилир. Бу бахымдан VII синфин ады чәкилән дәрслији кениш имканлар јарадыр - һәр әсәрдән сонра онун спесификасына ујғун олараг мүәјјән нәзәри материал шәрһ олунур. Мәсәлән, И.Һәсәноғлудан сонра гәзәл вә бәдии суал, Г.Бүрһанәддиндән сонра тујуғ, әруз вәзни һаггында мә'лумат вә с. верилир. Низами јарадыҹылығында да шакирдләр мәснәви, мәнзум һекајә, хәмсә һаггында мүәјјән билијә јијәләнирләр. Афәт мүәллимә бунлары да унутмамышды. Сорғудан мә'лум олду ки, шакирдләр әдәбијјат нәзәријјәсиндән кифајәт гәдәр билијә маликдирләр.

Бир гәдәр дә дәрсдә истифадә едилән тестләр барәдә. Методистләр тестләри характеринә көрә ики група бөлүрләр: јаддаша әсасланан тестләр вә дүшүндүрүҹү, јарадыҹы тестләр. Әдәбијјатдан дүшүндүрүҹү тестләр тәртиб етмәк бир гәдәр чәтиндир, анҹаг мүмкүндүр. Сөзсүз ки, VII синфин сәвијјәсиндә дә дүшүндүрүҹү тестләр тәртиб етмәк олар. Анҹаг нәдәнсә Афәт мүәллимә јаддаша әсасланан тестләрә үстүнлүк верди. Бу тестләрдән бә'зиләринин суалларына диггәт јетирәк: 1) Н.Кәнҹәви һансы поемасында «Диван»ыны хатырлајыр? 2) Нүшабә Н.Кәнҹәвинин һансы поемасынын гәһрәманыдыр? 3) «Кәрпичкәсән кишинин дастаны», «Султан Сәнҹәр вә гары» һекајәләри һансы әсәрдәндир? 4) Н.Кәнҹәвинин әсәрләри һансы дилдәдир? 5) Н.Кәнҹәвинин һансы әсәриндә һәм реал, һәм дә сеһирли нағыллар верилиб? вә с.

Кечмиш вә јени дәрслә әлагә јарадылмасы да мүһүм мәрһәләләрдән биридир. Бу һәм варислик принсипи бахымындан, һәм дә

јени мөвзунун дәрки бахымындан кәрәклидир. А.Әлијева бурада да орижиналлыг көстәрди; шакирдләри Низами дүнјасындан Нәсими дүнјасына ики «көрпү»дән адлатды: 1) «Низами бүтүн јарадыҹылығы боју идеал инсан образы јаратмаға чалышыб. Бу күн белә идеал инсанлардан биринин - әгидәсини өлүмүндән үстүн тутан Нәсиминин һәјат вә јарадыҹылығы илә таныш олмаға башлајаҹағыг». 2) «Әсәрләриндән мә'лум олду ки, Н.Кәнҹәвини ән чох дүшүндүрән, марагландыран инсандыр. О, инсаны хошбәхт көрмәк истәјир. Бүтүн ҹанлыларын ән шәрәфлиси олан инсан һәр јердә уҹа олмаға, нәҹиб әмәлләр архасынҹа кетмәјә, дүнјаја нә үчүн кәлдијини анламаға чалышыр. Өз поезијасында инсана, онун фикир вә әмәлләринә јүксәк мүнасибәт ифадә едән даһа бир шаиримиз вар. О да Нәсимидир». Мүшаһидә етмәк чәтин дејил ки, әлагәләндирмәдән бири Нәсиминин шәхсијјәтинә, о бири исә јарадыҹылығына кедилән јолдур. Јени мөвзу - Имадәддин Нәсиминин һәјат вә јарадыҹылығы да елә сона кими бу аспектдә изаһ олунду.

Дәрсин јени мәрһәләсиндә ән чох мүәллимин шәрһи методундан истифадә едилди. Нәсиминин кечдији һәјат јолу, онун јарадыҹылығында нәзәрә чарпан спесифик ҹәһәтләр рәван вә сәлис бир дилдә шакирдләрә чатдырылды. Шәрһин өзүнәмәхсуслуғу бир дә орасында иди ки, ону хәритә, кинофрагментләр, магнитофон јазылары мүшајиәт едирди. Нәсиминин јашадығы јерләр: Шамахы - Бакы - Анадолу (Түркијә) - Ираг - Суријанын Һәләб шәһәри хәритә васитәси илә әјанiләшдирилди. Нәсиминин өлүмү әгидәсини чисмани мәһвиндән уҹа тутмағын символу кими әдәбијјатымызда вә тарихимиздә чохдан өзүнә әбәди јер газаныб. Нәсиминин е'дамыны мәһз бу бахымдан шакирдләринә даһа тә'сирли вә әјани чатдырмаг үчүн Афәт мүәллимә «Нәсими» филминдәки мүвафиг фрагментләрдән истифадә етди. Магнитофонда Габилин «Нәсими» поемасындан парчалар сәсләндирилди. Мүәллимин шәрһинин ичәрисиндә верилән бүтүн бу васитәләр мөвзунун изаһындакы рәнкарәнклији артырыр, шакирдин диггәт вә марағыны һәр дәфә јенидән «сәфәрбәр» едир вә ону јорулмагдан сахлајырды.

Тәбии ки, Нәсими кими фәлсәфи поезијанын әсасыны гојан вә јарадыҹылығында даһа чох бу истигамәтә фикир верән шаирин ше'рләринин VII синифдә шәрһи олдугҹа чәтиндир. Бәлкә, елә буна көрә дә Афәт мүәллимә шаирин фәлсәфи көрүшләриндән вә бу көрүшләри әкс етдирән ше'рләриндән јан кечди. Өзүнүн дедији кими, бунлары IX синфә сахлады, бизҹә, чох доғру олараг әсас диггәти шаирин «инсан ләјагәтинә вердији јүксәк гијмәтә», «онун ағлына олан инамыны», «һәјатда доғручул, сөзү бүтөв, вәфалы инсанлары» тәрәннүм едән ше'рләринә јөнәлтди. Даһа конкрет олсун дејә, инсан хисләтиндә ајры-ајры ҹәһәтләри әкс етдирән вә мүәллимәнин әзбәр сөјләјәрәк шәрһ етдији Нәсими ше'рләриндән бир нечәсини мисал кәтирмәк истәјирәм:

а) Тиканлы дүнја тикан битирир, вәфалы инсанлар јетирмир:
Бивәфадыр чүн бу аләм, кимдән истәрсән вәфа,
Бивәфа аләмдә сән јари-вәфадар истәмә.

Күл булунмаз бу дикәнли дүнјанын бағында чүн,
Әбсәм ол, биһудә күлсүз јердә күлзар истәмә.

б) Чаһиллик, керилик писләнир, инсанлар хејирхаһ әмәлләрә чағырылыр:

Ол әли кәскил, бурахкил – хејри јохдур, шәри чох,
Туткил имди ол әли ким, хејир илә еһсан едир.

в) Халг уғрунда мүбаризә кишилик сајылыр, халгы, вәтәни дүшүнмәјән, анчаг өз мәнфәәтини күдәнләр накиши адландырылыр:

Һәр кишидә бир чүббәвү дәстар олур, амма
Мин башда бири лајиги-дәстар булунмаз.

г) Инсанлар чүр'әтли вә чәсарәтли олмаға чағырылыр:

Ешг илә мејданә мөһкәм әр кәрәкдир ким кирә,
Һәр һүнәрсиз, һүммәти јохун јери мејдан дејил.

Ше'рләрин шәрһи просесиндә архаизмләр јада салынды вә шаирин нитгиндәки алынма сөзләр дә, архаизмләр дә изаһ едилди. Шәрһин сонунда А.Әлијева Нәсиминин бу күн дүнја вә Азәрбајчан әдәбијјатында, сәнәтиндә јери мәсәләсинә дә тохунду; Нәсимини әдәбијјатда, мусигидә, һејкәлтәрашлыгда вә с. экс етдирән әсәрләрин ады чәкилди.

Дәрсин мөһкәмләндирилмәси заманы истифадә едилән пријом динләјәнләр тәрәфиндән бирмә'налы гаршыланмады. А.Әлијева бу мәгсәдлә (верилән билији мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә) шакирдләрә бирчә суал верди: «Сиз Нәсимини нечә таныдыныз?» Ирад да елә суалын азлығына көрә иди. Анчаг, мәнчә, бу суал да бәс еләди ки, шакирдләр Нәсими һаггында өјрәндикләрини десинләр.

Беләликлә, биз орижиналлығы илә сечилән мараглы бир дәрсин мүшаһидәчиси олдуг. Кәлинән үмуми нәтичә белә иди: «Афәт мүәллимә кәнч олса да, ондан өјрәнмәјинә дәјәр».

МӘКТӘБИН ЈУБИЛЕЈИ

Бакынын Сабунчу рајонундакы 94 сајлы орта мәктәбин 30 јашы тамам олуб. Бу мүнасибәтлә кечирилән јубилеј тәдбириндә танынмыш елм вә мәдәнијјәт хадимләри иштирак едибләр. Онларын әксәријјәти вахтилә бу мәктәбдә парта архасында әјләшиб, бөјүк һәјата бурада вәсигә алыб.

Тәнтәнәли мәрасимдә мәктәбин директору Шәмсәддин Вәлијев өтән 30 ил әрзиндә тә'лим-тәрбијә саһәсиндә көрүлмүш бөјүк ишләрдән данышды. Мисилсиз хидмәтләри олан мүәллимләрә дәрин миннәтдарлығыны билдирди. Дүнјасыны дәјишмиш мүәллимләрин әзиз хатирәсини һөрмәтлә јад етди.

Сабунчу рајон тәһсил шө'бәсинин мүдири В.Гурбанов, милләт вәкили, шаир З.Јагуб, мәктәбин мә'зунлары педагожи коллективә уғурлар арзуладылар.

Инчәсәнәт усталарынын чыхышлары, еләчә дә мәктәблиләрин һазырладыглары сәһнәчикләр салона топлашанлар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланды.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал: «Рәсмиләшдирилди» вә «шәкилчиләр» сөзләрини тәркибинә көрә нечә тәһлил етмәк олар?

М,Ибраһимов,
Бакы шәһәри.

Чаваб: «Рәсмиләшдирилди» сөзүнүн көкү «рәсми» сифәтидир. Илк бахышда бурадакы -и исимдән сифәт дүзәлдән вә бир чүр јазылан алынма-и,-ви, шәкилчиси кими (ингилаби, даирәви) баша дүшүлә биләр. Лакин мүасир дил бахымындан «рәсм» вә «рәсми» сөзләри арасында һеч бир семантик јахынлыг јохдур. –Ләш –сифәтдән фе'л, -дир –тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л дүзәлдән, -ил –мәчһул нөв, -ди –шүһуди кечмиш заман шәкилчисидир. Демәли, «рәмиләшдирилди» сөзүндәки 4 шәкилчидән 3-ү (-ләш; -дир; -ил) лексик, 1-и исә (-ди) грамматик шәкилчидир.

«Шәкилчиләр» сөзү гурулушча дүзәлтмәдир. Сөзүн көкү «шәкил», «-чи» исә исимдән исим дүзәлдән лексик шәкилчидир. Лакин бу сөз «шәкил» сөзүнүн бу күн даһа чох ишләк олан «рәсм», «фото» мә'наларындан јох, онун дикәр мәчази мә'насы олан «форма», «көрүнүш» мә'насындан јаранмышдыр. Башга сөзлә, һәрфи мә'нада «шәкилчи» – «сөзүн шәклини, формасыны дәјишән» демәкдир. Үмумијјәтлә, дүзәлтмә сөзләрин бир гисми көкүн һәгиги јох, мәчази мә"насындан јаранып. Мәсәлән, «башла»(маг) – «баш» сөзүнүн «бүнөврә», «башланғыч» мә'насындан, «башчы» сөзү «әсас», «биринчи» мә'насындан («баш директор»), «сыных»(маг), сөзү «сын»(маг) фе'линин, «ширник»мәк сөзү «ширин» сифәтинин мәчази мә'насындан вә с. јаранмышдыр.

Суал: «Бахдыр»(маг) фе'линдәки «-дыр» нә шкилчисидир?

Р.Гәрибова,
Бакы шәһәри.

Чаваб: «-Дыр» шәкилчисинин фе'лдән фе'л дүзәлтдији ајдындыр. Лакин орта мәктәб дәрсликләриндә «-дыр» лексик шәкилчисинин (фе'лдән фе'л дүзәлдән) ики әсас вәзифәси көстәрилир: а) тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л дүзәлдир (күлдүрмәк, сәсләндирмәк, дилләндирмәк вә с.); б) ичбар нөв шәкилчисидир вә бу вахт тә'сирли фе'лә артырылыб тә'сирли фе'л дүзәлдир (јаздырмаг, алдырмаг вә с.) «Бахдыр»(маг) фе'линдәки –дыр шәкилчисини бу ики чәһәтин һеч биринә аид етмәк олмаз. Чүнки «бах»(маг) да «бахдыр»(маг) да тә'сирсиздир. Она көрә дә бу шәкилчи истисналыг тәшкил едир.

Суал: «јаздыгларым», «көрдүкләри» формасында олан фе'лләри тәркибинә көрә нечә тәһлил етмәк олар?

Ә. Абышов
Лерик рајону.

Чаваб: Мүвафиг әдәбијјатларда фе'ли сифәт шәкилчиләриндән бири белә тәгдим олунур: «фе'лләрә мәнсубијјәт шәкилчи-си илә ишләнән –дыг[4] шәкилчиси артырмагла. Мәсәлән, јаздығым (мәктуб), алдығымыз (мә'лумат)». Көрүндүјү кими, белә формалары тәркибинә көрә тәһлил едәндә мәнсубијјәт шәкилчиси «-дыг» һиссәчијиндән ајрылмыр, јә'ни «-дығым», «дығын» вә с. шәклиндә көтүрүлүр. Верилән суалда исә фе'ли сифәтләр чәм шәкилчиси гәбул етмиш вә бу шәкилчи башга фе'ли сифәтләр чәмләнәркән олдуғу кими, фе'ли сифәт шәкилчисиндән сонраја јох (јазыланлар, кечмишләр вә с.) онун ортасына артырылмышдыр. Бу, һәр шејдән әввәл, мәнсубијјәт шәкилчиси илә «-дыг» һиссәчијинин һәлә там «дашлашыб» бүтөв шәкилчијә кечмәмәси илә бағлыдыр. Икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчили сөздән әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләрин дә бир гисминдә беләдир: чәм шәкилчи-си мүрәккәб сөзүн сонуна јох, мәнсубијјәт шәкилчисиндән әввәлә артырылыр (гузугулағы – гузугулаглары, сөзәну – сөзәнләри вә с.).

Суалда нүмунә верилән сөзләрдә чәм шәкилчиси ашкар көрүнсә дә, белә сөзләри тәркибинә көрә тәһлил едәркән ону ајырмаг мүмкүн дејил. Чүнки, әввәла, чәм шәкилчисинә гәдәрки һиссә һеч бир мә'на вермәјән һиссә кими һавада галыр, икинчи дә бир грамматик шәкилчинин ортасында икинчи бир шәкилчинин ишләнмәси истисна һалдыр. Бу истисналыг, јухарыда гејд етдијимиз кими «дыг»+ мәнсубијјәт шәкилчиси» формасында олан фе'ли сифәт шәкилчиләринин тарихи инкишафы, формалашма мәрһәләси илә бағлыдыр. Она көрә дә верилән сөзләрдә чәм шәкилчисини ајырмамаг мәсләһәтдир: јаз-дыгларым, көр-дүкләри вә с.

Суал: Ашағыдакы чүмләни үзвләринә көрә тәһлил етмәјиниз хаһиш олунур: «Јадына дүшдү ки, Јармәммәд үчүн бу чүр суаллара чаваб вермәкдән ағыр шеј јохдур».

С.Мәммәдова,
Бакы, 19 сајлы мәктәб.

Чаваб: Мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Баш чүмлә («јадына дүшдү») фразеоложи фе'ллә ифадә олунан хәбәрдир. Будаг чүмлә исә үзвләринә көрә белә тәһлил олунмалыдыр: «јохдур» – садә исми хәбәр, «бу чүр суаллара чаваб вермәкдән ағыр шеј» (нә јохдур?) – I нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан мүрәккәб мүбтәда, «Јармәммәд үчүн» (ким үчүн јохдур?) – гошма илә ишләнән садә васитәли тамамлыгдыр. Чүмләдә нисбәтән мүбаһисә доғуран үзв мүбтәдадыр, она көрә дә бә'зи мәсәләләри шәрһ етмәји лазым билирик. «Бу чүр суаллара чаваб вермәкдән» – мәсдәр тәркибидир, лакин бурада мүстәгил үзв кими ишләнә билмир, идарә әлагәси илә хәбәрә јох (белә олса иди, тамамлыг јериндә ишләнәрди) «ағыр» сифәтинә бағланараг «тә'јини сөз бирләшмәсинә дахил олмајан исми бирләшмә" ("Мүасир Азәрбајчан дили", 1972, сәһ.49) јарадыб ("бу чүр суаллара чаваб вермәкдән ағыр"). Бу бирләшмә исә бүтөвлүкдә I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи кими икинчи (әсас) тәрәфә («шеј») јанашыб. Мә'лумдур ки, I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри синтактик тәһлил заманы чох вахт ајры-ајры үзвләр кими көтүрүлүр, бу шәртлә ки, бирләшмәнин «тәркибиндәки сөзләр мә'нача ајрылмаға имкан версин» (Азәрбајчан дили», 7-8-чи синифләр үчүн дәрслик, 1995, с.28). Бурада да тәрәфләр, хүсусилә икинчи тәрәф («шеј») ајрылыгда , в натуре, көтүрүлдүкдә (шеј јохдур) мә'насыз бир форма алыныр вә она көрә дә бирләшмә бүтөв көтүрүлмәлидир: «чаваб вермәкдән ағыр шеј» (нә?).

Суал: «Һәрб илә, сүлһ илә сынанмыш чаһан;
Сүлһдән хејир көрмүш, һәрбдән зијан» (Низами) – чүмләсини үзвләринә көрә нечә тәһлил етмәк олар?

А.Хәлилова,
Бакы шәһәри.

Чаваб: Һәмчинс хәбәрли садә чүмләдир, чүнки чүмләнин бир мүбтәдасы (чаһан) вә она бағланан ики хәбәри (танынмыш, көрмүш) вар. "Сүлһдән" вә "һәрбдән" сөзләри "көрмүш" хәбәринә бағланан васитәли тамамлыг, "хејир" вә "зијан" сөзләри гејри-муәјјән васитәсиз тамамлыг, "һәрб илә", "сүлһ илә" сөзләри исә "сынанмыш" хәбәринә бағланан васитәли тамамлыглардыр. Чүмләни нәсрә чевирдикдә бу мәнзәрәни даһа ајдын көрмәк олур: "<u>Чаһан</u> һәрб илә, сүлһ илә сынанмыш вә сүлһдән хејир көрмүш, һәрбдән зијан".

Ону да гејд едим ки, чүмләнин биринчи мисрасынын сонунда һеч бир дурғу ишарәси гојулмадыгда фикир гисмән дәјишир вә чүмлә дә башга чүр тәһлил едилир: "Һәрб илә, сүлһ илә сынанмыш (сынанан) чаһан сүлһдән хејир көрмүш, һәрбдән зијан". Белә һалда "көрмүш" – хәбәр, "чаһан» – мүбтәда, «һәрб илә, сүлһ илә сынанмыш» исә фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунан тә'јин (һансы чаһан?) кими ишләнир. Лакин чүмләнин биринчи вариантда (суалдакы вариантда) тәгдими вә тәһлили даһа дүздүр (бах, «Әдәбијјат», VII синиф үчүн дәрслик, 1996, сәһ.29)

Акиф МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

«ФЕ‘Л» БӘҺСИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Бәшир ӘҺМӘДОВ,
профессор.

Профессор Бәшир Әһмәдов VI синифләр үчүн "Азәрбајчан дили" дәрслијинин мүәллифләриндән биридир. Профессорун охучулара тәгдим етдијимиз мәгаләсиндә дәрсликдәки "Фе‘л" бәһсинин тәдриси јоллары арашдырылыр, бу мөвзу илә бағлы нәзәри вә методик саһәдә диггәти чәкән төвсијәләр верилир. Һесаб едирик ки, профессорун мәгаләси хүсусилә орта мәктәб мүәллимләри үчүн фајдалы олачаг.

Илк өнчә мүәллимләри ашағыдакы суаллар әтрафында дүшүнмәјә дә‘вәт едирәм:

1. Фе‘лин ән мүһүм әламәтләри һансылардыр?
2. Фе‘лин замана вә шәхсә көрә дәјишмәсинә нечә бахырсыныз?
3. Дәрслијин (Б.Әһмәдов, А.Ахундов, "Азәрбајчан дили", VI синифләр үчүн, 1999-чу ил) 3-чү вә 8-чи параграфларына мүнасибәтиниз нечәдир?
4. Иш көрән фе‘лин јалныз бирчә (јә‘ни мә‘лум) нөвүндәми мејданда олур?
5. Јахшы еләди, гулаг асды типли фе‘лләр гурулушуна көрә мүрәккәбдирми? Үмумијјәтлә, нитг һиссәләри илә бағлы мүрәккәблик анлајышыны нечә баша дүшүрсүнүз?
6. Охујур вә охумур типли фе‘лләрин лексик мә‘налары ејнидирми? Јағсыз сифәти јағын олмамасыны билдирдији кими, охумур фе‘ли дә һәрәкәтин јохлуғуну билдирмирми?
7. Фе‘лдә нөв вә шәкил (форма) дедикдә нәји баша дүшүрсүнүз? Фе‘лин нөвләри тәкчә фе‘лләрдәнми дүзәлир, јохса адлардан дүзәлән фе‘лләр дә нөв билдирир?
8. "Фе‘л" бәһсиндә долашыглыг һисс етмишсинизми?

Дәрсликдә үчүнчү параграф беләдланыр: "Фе‘лин мә‘на нөвләри". Бурада, нечә дејәрләр, иш (тикмәк), нитг (данышмаг), һәрәкәт (кетмәк), тәфәккүр (дујмаг), һал-вәзијјәт (ағрымаг) фе‘лләриндән данышылыр. Академик грамматикада (бах: "Мүасир Азәрбајчан дили", II һиссә, 1980) бу һиссәни мәрһум Зәрифә ханым Будагова ишләјиб вә белә бир башлыг алтында вериб: "Фе‘лләрин лүғәти мә‘на груплары". Програм тәртибчиләри дә ону "Фе‘лин лүғәви мә‘нача нөвләри" (һәрәкәт, һал-вәзијјәт вә с. билдирән фе‘лләр) ады илә вермиш, демәли, дәрслик јазанлары да бу бөлмәни ишләмәјә вадар етмишләр.

Мән буну VI синфин "Азәрбајчан дили" китабында хүсуси параграф кими дејил "гејд" ады алтында вермишдим. Редакторлар мәнимлә разылашмадан һәмин "гејд"и хүсуси параграф шәклинә салмышлар.

Бу мәсәләјә мүнасибәт нечәдир?

"Лүғәви мә‘на" дедикдә, һәр сөзүн фәрди лексик мә‘насы баша дүшүлүр.

Тәәссүфләр ки, елми әсәрләрин бә‘зиләриндә бу һәгигәт унудулур. Мәсәлән, Академијанын бурахдығы "Мүасир Азәрбајчан дили" китабынын икинчи һиссәсиндә дејилир: "Исимләр лексик мә‘насына (?!) көрә ики бөјүк група бөлүнүр: хүсуси исимләр вә үмуми исимләр" (с.29). Әслиндә, исимләрин хүсуси вә үмуми олмагла ики јерә бөлүнмәсинин лексик мә‘наја дәхли јохдур.

Академик грамматиканын јаздығыны гәбул етсәк, белә демәлијик: кәз, чых, ојна, сүрүш, әк, кеч сөзләринин лүғәви мә‘насы ејнидир, она көрә дә бунлары "һәрәкәт фе‘лләри" адландырмаг лазымдыр. Әслиндә, исә һеч кәс сүбут едә билмәз ки, кәз вә әк фе‘лләри ејни лүғәви мә‘наја маликдир. Әсәрдә охујуруг: "Фе‘лләрин бир гисми һәрәкәти, бир гисми иши, бир гисми исә һал-вәзијјәти (...) билдирир. Фе‘лләрин бу чүр мүхтәлифлији онларын лүғәви мә‘насындан (?!-Б.Ә.) доғур" (сәһ.197).

Мүәллим шакирдләри јарадычы фәалијјәтә чәлб етмәк мәгсәди илә онларла белә бир сөһбәт апармалыдыр. Сиз V синифдә өјрәнмишсиниз ки, һәр бир сөзүн ифадә етдији мә‘наја онун лексик мә‘насы дејилир. Мәсәлән, күләкли гар вә јағыш "боран" сөзүнүн лексик мә‘насыдыр. От чалмаг үчүн истифадә олунан узунсаплы дишсиз орağа бәнзәр аләт "дәрјаз" (кәрәнти) сөзүнүн лексик мә‘насыны билдирир вә с.

Бә‘зи китабларда иш фе‘лләри, нитг фе‘лләри, һәрәкәт фе‘лләри вә с. анлајышлар сөзләрин лексик мә‘на груплары адландырылыр. Јағламаг, тикмәк, дөјмәк, кәсмәк кими сөзләр мәһз лексик мә‘на бахымындан иш фе‘лләри адландырылыр.

Боран, дәрјаз сөзләринин лексик мә‘налары мүхтәлифдирсә, дөјмәк, кәсмәк сөзләринин лексик мә‘налары ејни ола биләрми?

Бу барәдә өз фикринизи ачыглајын.

Суал чәтин олса да, мәктәблиләрин дүшүнчәсини инкишаф етдирмәк бахымындан чох вачибдир. Бурада мәгсәд шакирддән дәгиг, елми чаваб алмаг дејил, онларын арасында зәка јарышы тәшкил етмәкдир.

Бу, мәктәблини тәһсилдә објект олмагдан узаглашдырмаға, ону тәһсилин субјектинә чевирмәјә хидмәт едир, шакирди елми ахтарышлара һәвәсләндирир. Она көрә дә мәним јухарыда тәклиф етдијим тапшырыг мүәллими горхутмамалыдыр. Ондан горхмаг лазымдыр ки, "иш фе‘лләри сөзләрин лексик мә‘на груп-

ларыдыр" кими јаланы шакирдин бејнинә һәкк едирик!.. Көрәсән, бу фе'л "нөвләринин" спесификлији нәдән ибарәтдир? Бу суала Академик грамматика конкрет чаваб верә билмир. Орада көстәрилир ки: 1) һәрәкәт фе'лләринин əксәријјәти садә (?!) олур; 2) аз бир гисми (?!) -ла,-ал,-лаш шәкилчиләрилә дүзәлир; 3) бөјүк бир групу (?!) мүрәккәб гурулуша малик олур; 4) әксәријјәти (?!) тә'сирсиз олур; 5) бә'зиләри (?!) гајыдыш нөвдә ишләдилир вә с. "Әксәријјәти: "аз бир гисми", "бөјүк бир групу" нә демәкдир? Ахы бунлар спесифик әламәт адландырыла билмәз, конкретликдән узагдыр.

Дәрслијин 3-чү ("Фе'лин мә'на нөвләри") вә 8-чи ("Фе'лин грамматик мә'на нөвләри") параграфлары сөз бахымындан чидди долашыглыг јарадыр. 3-чү параграфын верилмәси тамам јерсиздир, нәзәри вә әмәли әһәмијјәти јохдур. Бурада сөһбәт фе'лин лүғәви (?!) мә'на групларындан дејил, олса-олса, тематик груплашмасындан кедә биләр.

Оппонентләр е'тираз едә биләрләр ки, јер билдирән, заман билдирән... зәрфләр мә'нача нөв һесаб едилдији һалда, нә үчүн һәрәкәт, вәзијјәт билдирән фе'лләр нөв олмасын?

Чаваб: 1) Зәрфин мә'нача нөвләри онларын лүғәви мә'на груплары адландырылмыр вә адландырыла да билмәз; 2) зәрфин нөвләринин грамматик әламәтләри (суалы, шәкилләри) көз өнүндәдир. Мәсәлән, заман зәрфи һеч вахт нә гәдәр? суалына чаваб вермир, бу, кәмијјәт зәрфинин суалыдыр, амма һәрәкәт фе'ли (мәсәлән, кәл) илә иш фе'ли (мәсәлән, ју) арасында нә суал, нә дә шәкилчи бахымындан фәрг гојмаг олмур: кәл (нә ет?), ју (нә ет?) вә с. Академик грамматикада һаглы олараг көстәрилир ки, морфолокија сөзүн структур әламәтләрини, мүхтәлиф формаларыны өјрәдәркән онун лексик мә'насына әһәмијјәт вермир. Евдә, ишдә, кәлир, отурур сөзләри лексик мә'на е'тибарилә бир-бириндән сечилдији һалда, конкрет морфоложи әламәтләринә вә грамматик мә'наларына көрә ејнијјәт тәшкил едир. Бүтүн бунлар сөзүн семантикасы илә билаваситә әлагәдар дејилдир. Демәли, морфолокија үмуми грамматик мә'наларын вә бу мә'наларын там парадигмалы ифадә формаларыны өјрәнир. Бу бахымдан иш, һәрәкәт вә с. фе'лләри лүғәви мә'на илә әлагәләндирмәк доғру дејил. Тәәссүфләр ки, һәмин китабын 10-чу сәһифәсиндәки фикир јухарыдакы фикирлә зиддијјәт тәшкил едир. Орада охујуруг ки, бүтүн сөзләр лексик мә'насына (?!) вә грамматик әламәтләринә көрә груплашыр ки, онлар да нитг һиссәси адланыр. "Түрк дилләриндә сөзләр нитг һиссәләринә көрә тәсниф едиләркән үч әсас хүсусијјәт нәзәрә алыныр:

1. Сөзүн үмуми(?) лексик мә'насы.
2. Сөзүн морфоложи сәчијјәси.
3. Сөзүн чүмләдәки синтактик вәзифәси.

Мән дәрсликдә бу мүддәаны гәбул етмәмиш, јалныз үмуми грамматик мә'наны өн плана чәкмишәм. Сөзүн лексик мә'насы, синтактик вәзифәси ону нитг һиссәси кими мүәјјән етмәкдә ме'јар көтүрүлә билмәз.

Тәклиф: 3-чү параграфы јалныз "гејд" шәклиндә тәгдим етмәк вә "Лүғәви мә'на нөвләри" ады алтында јох, "Тематик груплар" башлығы алтында вермәк мәсләһәтдир. Хијар, гарпыз, јемиш... исимләри тематик бахымдан бостан биткиләри олдуғу кими, кәл, кет, ет... фе'лләри дә тематик бахымдан иш фе'лләридир.

8-чи параграфын ады да ("Фе'лин грамматик мә'на нөвләри") дәјишмәлидир. Фе'лин бу нөвләри грамматик јох, лексик шәкилчиләрлә дүзәлир. Демәли, бурада грамматик нөв ифадәси уғурсуз сәсләнир. Јенә дә әсас күнаһкар Академик грамматикадыр. Әсәрин 242-чи сәһифәсиндә гәтијјәтлә билдирилир: "Нөв шәкилчиләри... јени лексик мә'на јарада билмир. ... гошулдуглары фе'лләрин анчаг формасыны дәјишир (?!)". Белә чыхыр ки, бах фе'ли илә бахылды фе'ли арасында һеч бир фәрг јохдур. Онда кәрәк китаб вә китабча сөзләри арасында да һеч бир фәрг гојулмасын, һалбуки һамы китабча кәлмәсини дүзәлтмә исим һесаб едир.

Дејиләнләри нәзәрә алараг, һәмин нөвләрә белә ад вермәк лазымдыр: "Фе'лин субјект вә објект мүнасибәтләри бахымындан нөвләри". Бу, дәрсликдәки тә'рифә дә ујғун кәлир: фе'лин нөвләри данышан, (јазан) шәхсин (иш көрәнин) үзәриндә иш көрүлән әшја (објект) илә гаршылыглы мүнасибәтини әкс етдирир.

Академик грамматика да 239-чу сәһифәдә мәсәләјә мәһз бу чүр јанашыр. Орада охујуруг: "Нитг просесиндә һәр бир фе'л субјект вә објектлә мүхтәлиф мүнасибәтә кирир. Бу, мүнасибәт нөвләри мејдана чыхарыр". Әсәрин 238-чи сәһифәсиндә көстәрилир ки, мә'лум нөвдә објект үзәриндәки иши субјектин өзү билаваситә ичра едир. Ичбар нөвдә објект үзәриндәки иши башга бир шәхс ичра едир (демәли, бу шәхс субјект олур). Гаршылыг нөвдә 2 субјект нөвбә илә бир-бирини әвәз едир. Гајыдыш нөвдә субјектлә објект санки бирләшир. Мәчһул нөвдә субјект кизлиндә галыр, бизә мә'лум олмур вә с.

Субјектлә објектин бу чүр мүнасибәтләри мәһз нөв шәкилчиләринин көмәји илә тәзаһүр едир.

4-чү параграф фе'лин гурулушча нөвләринә һәср олунуб вә мән бурада ән'әнәни позараг гурулушча нөвү 3-дән 5-ә чатдырмышам. Нијә?

Садә вә дүзәлтмә фе'лләрлә бағлы елә чидди мүбаһисә јохдур. Мүрәккәб фе'лләр исә чох мүбаһисәлидир. Програмда јазылыб: "Мүрәккәб фе'лләрин әмәлә кәлмәси: олмаг, етмәк, гылмаг (чарә, намаз) вә с. көмәкчи фе'лләрин исимлә бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр, фразеоложи бирләшмәләрдән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр..." Мән програмын бу тәләбини шүурлу сурәтдә позмуш, чарә гылмаг, намаз гылмаг, баша дүшмәк типли фе'лләри мүрәккәб һесаб етмәмишәм. Биринчи типдән (чарә гылмаг) олан фе'лләри тәркиби, икинчи типдән олан фе'лләри (баша дүшмәк) исә фразеоложи фе'л ады илә тәгдим етмишәм. Сәбәби исә ашағыдакылардан ибарәтдир:

Сөзүн хүсусиjjәтләри бунлардыр: фонемдән (сәс) фәргли олараг, сөз мәзмун вә форманын вәһдәтиндән ибарәтдир; бирләшмәдән (елчә дә сабит бирләшмәдән) фәргли олараг, сөз бирдән артыг вурғуjа малик ола билмир вә аjры jазылмыр. Сөзүн ән апарычы әламәти одур ки, онун арасына башга сөз кирә билмир, мүрәккәб сөзүн компонентләриндән биринин ихтисара салынмасы вә jеринин дәjишдирилмәси мүмкүн олмур.

Бу әламәтләр тәркиби нитг һиссәләриндә, сабит бирләшмәләрдә өзүнү көстәрмир. Тәркиби сөзләр вә сабит бирләшмәләр аjры jазылыр: тәркиби сөзләрдә дә, сабит бирләшмәләрдә дә компонентләрин jерини дәjишмәк олур. Мәсәлән, гылырам намаз; салдым jола кетди. Белә тәркибләрдә вурғу ваһид олмур, һәр сөзүн өз вурғусу олур; әсас нитг һиссәләринә дахил олан сөзләр jалныз әсас нитг һиссәләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. (Бири әсас, дикәри көмәкчи олан сөзләрин бирләшмәси мүрәккәб сөз jаратмыр. Елә буна көрә дә, мәсәлән, Әһмәд иди сөзләринин jанашы ишләнмәси һәлә онларын мүрәккәб сөз олмасы демәк деjилдир). Академик грамматикада чох һаглы олараг деjилир ки, мүрәккәб исимләр ән азы ики мүстәгил мә'налы лексик ваһиддән тәшкил олунур (с. 85). Мүрәккәб исимләр лексик ваһиддир (сәһ.85). Белә исимләрин компонентләри (тәрәфләри) мүстәгил мә'наларыны итирмиш олур (сәһ.85) вә бүтөвлүкдә бир лексик мә'на дашыjыр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, мән дәрсликдә "jахшы еләди" типли фе'лләри мүрәккәб jох, тәркиби фе'л кими, "баша дүшдү" типли фе'лләри исә фразеоложи фе'л кими тәгдим етмишәм. Фразеоложи фе'лләр фе'лин гурулушча нөвләри сырасында хүсуси (мухтар) jер тутур вә нә мүрәккәбдир, нә дә тәркиби, мәһз фразеоложидир.

Истәр тәркиби, истәрсә фразеоложи фе'лләрлә ифадә едилмиш хәбәрләрә мүрәккәб хәбәр демәк олмаз, бунлар jалныз садә хәбәр кими шәрһ олунмалыдыр. Биринчи компонентиндә - а² шәкилчиси иштирак едән, икинчи тәрәфи бил(мәк) сөзүндән ибарәт олан фе'лләр дә чүмләдә садә хәбәр олур вә тәркиби фе'лләр сырасына дахилдир.

Академик грамматика бүтөвлүкдә сөзүн деjил, көкүн гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олмасы идеjасыны мүдафиә едир (с.6). Бу, сөзлә көк арасындакы фәрги силир; әслиндә, сөз даһа кениш анлаjышдыр. Белә ки, бүтүн көкләр сөз олдуғу һалда, бүтүн сөзләр көк деjилдир. Көк сөзүн дилин мүасир сәвиjjәси бахымындан (jә'ни, етимоложи бахымдан jох) морфемләрә парчалана билмәjән һиссәсидир; өзү аjрыча морфемдир. Шәкилчи исә башга морфемдир. Бу ики морфем бирликдә көк адлана билмәз. Шәкилчи көкә табедир вә jалныз онунла бирликдә мә'на билдирир. Мүәллим шакирдләрдә мүбаһисә мәдәниjjәти jаратмаг, онларын тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк, мәктәблиләри тә'лимин обjектиндән чыхарыб субjектинә чевирмәк мәгсәдилә онларла ашағыдакы гаjдада мүсаһибә тәшкил едә биләр:

«Мүрәккәб сөз, тәркиби сөз, фразеоложи бирләшмә анлаjышлары елмдә мүбаһисәлидир. Бә'зи алимләрә көрә, jахшы еләди сөзү мүрәккәб фе'лдир, башгалары буну тәркиби фе'л адландырыр. Бә'зи алимләрә көрә, баша салды мүрәккәб сөздүр, башгалары деjирләр ки, фразеоложи бирләшмә мүрәккәб сөз ола билмәз. Сиз нечә дүшүнүрсүнүз?

Инди исә "Изаһлы лүғәт"и ачын вә ики сөзү ахтарын: итбурну, jахшы еләди».

Мә'лум олур ки, икинчи сөз "Лүғәт"ә дүшмәjиб. Ниjә? Шакирдләр фикирләширләр, лакин дәгиг чаваб верә билмирләр. Мүәллим ишә мүдахилә едир: "jахшы еләди" типли сөзләр лексик ваһид деjил, лүғәтләрдә исә лексик ваһидләр верилир. Лексик ваһид олмаjан сөз мүрәккәб адландырыла билмәз.

Бүтүн саһәләрдә олдуғу кими, дилдә дә кечид мәрһәләсиндә олан һаллар мөвчуддур. Бу, шәкилчиләрдә дә өзүнү көстәрир. Сырф сөздүзәлдичи вә сырф сөздәjишдиричи шәкилчиләрлә jанашы, аралыг шәкилчиләр (кечид мәрһәләсиндә олан шәкилчиләр) дә мөвчуддур. Бунларын бир гисминдә сөздүзәлдичилик, дикәр гисминдә сөздәjишдиричилик үстүнлүк тәшкил едир. Мәсәлән, фе'лин нөв шәкилчиләриндә, әвизләмә шәкилчиләр дә, дәрәчә шәкилчиләриндә, кәмиjjәт шәкилчиләриндә (-лар²), инкарлыг шәкилчиләриндә (-ма²), сыра саjы дүзәлдән шәкилчиләрдә вә с. сөздүзәлдичиликлә jанашы, сөздәjишдиричилик әламәтләри дә вардыр. Дилчиләримиз белә шәкилчиләри формадүзәлдичи һесаб едирләр, амма формадүзәлдичи термини чох уғурсуз сечилмишдир. Һәләлик, шәрти дә олса, белә шәкилчиләри "кечид мәрһәләсиндә олан шәкилчиләр" адландырмағы мәсләһәт көрәрдим. Ону да гејд едим ки, сөз лексик ваһид кими лүғәт тәркибинин елементидир, о jалныз морфоложи әламәтләринә көрә грамматик (морфоложи) ваһид jериндә чыхыш едә билир. Дилчиликдә "сөздүзәлдичи шәкилчи"нин синоними кими "лексема" анлаjышы ишләдилир. Сөздәjишдиричи шәкилчи анлаjышынын синоними исә "синтаксема" һесаб олунур. Сөз бирләшмәси, әслиндә "синтактик сөз"дүр, jә'ни, бирләшмә, маһиjjәтинә көрә, сөзүн мә'на гаршылығыдыр.

Академик грамматикада охуjуруг: "Сөздәjишдиричи шәкилчиләр һәмишә сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән сонра кәлир" (сәһ.19). Бурадан нәтичә чыхара биләрик ки, сөздә һәр әввәлки шәкилчи өзүндән сонракы илә мүгаjисәдә сөздүзәлдичилик әламәтинә маликдир. Инкар шәкилчиси мәсдәр шәкилчисиндән әввәл кәлир, демәли -ма² шәкилчиси -маг² шәкилчиси илә мүгаjисәдә даһа чох сөздүзәлдичилик әламәтинә маликдир. Мәнсубиjjәт шәкилчиси мәсдәр шәкилчиләриндән сонра ишләдилир. Демәли, -маг² шәкилчиси, мәнсубиjjәтлә мүгаjисәдә, даһа чох сөздүзәлдичилик әламәтинә маликдир вә с.

Бир нечә шәкилчиси олан сөзләрдә көкә jахын олан шәкилчи дүзәлдичилик, көкдән узаг олан шәкилчи исә дәjишдиричилик бахымындан үстүнлүjә маликдир. Сәбәби исә одур ки, грамматик

шэкилчи семент ролунда чыхыш едир вэ сөзлэри бағламаг функсиjасыны jеринэ jетирир. "Чалышанлардан" сөзүндэ лексиклик бахымындан -ан биринчидир, -лар икинчи jердэ дурур, -дан исэ сырф грамматикдир. Демэли, шэкилчилэрин дүзүлүшү онларын лексик, кечид мэрһэлэли вэ jа грамматик олдуғуну мүэjjэнлэшдирмэк бахымындан мүэjjэн эһэмиjjэт кэсб едир. Бу, хүсуси тэдгигат тэлэб едэн проблемдир.

Фе'лин шэкиллэри. Фе'лдэ "шэкил" анлаjышы ишин (һадисэнин, һэрэкэтин) керчэклиjэ (реаллыға) мүнасибэтини данышан (jазан) шэхсин нөгтеjи-нэзэри бахымындан экс етдирмэjэ хидмэт көстэрир. Һэм дэ бу мүнасибэт билаваситэ морфоложииваситэлэрлэ ифадэ едилир, данышанын факта олан бу вэ jа дикэр бахышыны меjдана гоjур. Дэрсликдэ дэ мэсэлэ мэһз бу чүр гоjулмушдур. Орада көстэрилир ки, данышанын мүлаһизэсинэ көрэ, ишин ичрасы jа тэлэб шэклиндэ олур, jа арзу едилир, jа зэрури саjылыр, jа мүэjjэн шэртлэ бағланыр.

Фе'лин шэкиллэри "модаллыг" анлаjышы илэ бағлы олдуғундан, бу барэдэ өз мүлаһизэлэрими изаһ етмэjи лазым билирэм. Модаллыг лексик, морфоложи вэ синтактик васитэлэрлэ билдирилир. Лексик бахымдан модал сөзлэр бу мэгсэдэ хидмэт едирсэ, морфоложи нөгтеjи-нэзэрдэн фе'лин шэкиллэри модаллығын ифадэ васитэсидир. Синтактик нөгтеjи-нэзэрдэн модаллығы ара сөзлэр, ара чүмлэлэр, тэсдиг вэ инкар чүмлэлэр экс етдирир.

Фе'лин шэкилчилэринин фе'лин нөвлэри илэ мүгаjисэли өjрэдилмэси jахшы нэтичэ верир, чүнки һэр ики категоријада мүнасибэт анлаjышы апарычы рол оjнаjыр: нөвдэ субjект вэ обjект элагэлэринин, шэкилдэ исэ субjектин керчэклиjэ мүнасибэтинин фе'лдэ тэзаһүрү эсас көтүрүлүр.

Бурада һэрэкэтин субjектэ мүнасибэти идарэ элагэси (исмин һаллары), субjект вэ онун һэрэкэтэ мүнасибэти исэ шэхс шэкилчилэринин көмэjи илэ ифадэ олунур.

Әкэр шакирдлэр фе'лин садэ шэкиллэрини jахшы мэнимсэмиш олсалар, мүрэккэб шэкиллэринин тэдриси бир о гэдэр чэтинлик jаратмаз. Тэчрүбэ көстэрир ки, мүрэккэб шэкилчилэрин тэдрисиндэ ики мэсэлэ өн плана чэкилмэлидир: бу шэкиллэр садэ шэкиллэрлэ мүгаjисэли шэкилдэ өjрэдилмэли, мүрэккэб шэкиллэрин грамматик мэ'насы дэриндэн шэрһ едилмэлидир.

Бир мисал верэк:

Мүэллим: Ашағыдакы фе'ллэри морфоложи чэһэтдэн тэһлил един: алырам вэ алырды, алырам вэ алырмыш, алса вэ алырса.

Шакирд: - "Алырам" фе'линин көкү ал сөзүдүр, -ыр индики заман шэкилчисидир, -ам исэ шэхс шэкилчисидир. "Алырды" фе'линдэ көк "ал" сөзүдүр, "-ыр" индики заманын шэкилчисидир, "-ды" һаггында фикир сөjлэмэjэ чэтинлик чэкирэм.

Мүэллимэ дэ елэ бу лазымдыр. О билдирир: -Букүнкү дэрсимиздэ мэһз бу чэтинлиjи арадан галдырмагла мэшғул олачағыг. Сонра 105-чи чалышма үзэриндэ иш апарылыр. Мэктэблилэр өjрэнирлэр ки, мүрэккэб шэкиллэри эмэлэ кэтирэн формалар (иди, имиш) көрүлэн иш һаггында сонрадан верилэн мэ'луматы экс етдирир. Jэ'ни реал ичра просеси индики, кечмиш вэ jа кэлэчэк заманла бағлы олдуғу һалда, һэмин ичра һаггында мэ'лумат һөкмэн сонрадан верилир: гэзет алыр (индики заман)... Гэзет алырды (сонрадан верилэн мэ'лумат).

Мэктэблиjэ чатдырылмалыдыр ки, мүрэккэб шэкиллэрин грамматик эламэтлэри һөкмэн садэ шэкиллэр үзэринэ артырылыр: ал-ачаг-ды, ал-ачаг-мыш, ал-ачаг-са вэ с.

Мэсдэр, фе'ли сифэт вэ фе'ли бағламаларын тэдриси барэдэ. Бу үч анлаjышын өjрэдилмэси дэрсликдэ "Фе'лин тэсрифлэнмэjэн формалары" башлығы алтында верилиб, лакин мэн, китабын мүэллифи кими, буна һеч вахт разылыг вермэмишэм. Сэбэби исэ одур ки, мэним алэмимдэ тэсрифлэнмэjэн һеч бир сөзү фе'л адландырмаг олмаз. Бу бахымдан синтаксисдэ тэркиблэри фе'ли бирлэшмэлэр адландырмағы да гэтиjjэн доғру һесаб етмирэм. Нэ мэсдэр, нэ фе'ли сифэт, нэ дэ фе'ли бағлама фе'л һесаб олуна билмэз. Бунлардан биринчиси нэ фе'лдир, нэ дэ сифэт, икинчиси нэ фе'лдир, нэ дэ исим, үчүнчүсү нэ фе'лдир, нэ дэ зэрф. Һэр бири аjрыча (мүстэгил) бир нитг һиссэсидир. Она көрэ дэ академик В.Виноградов һэлэ нечэ ил бундан эввэл онларын һамысыны бирликдэ (мэсдэри чыхмаг шэрти илэ; рус дилиндэ мэсдэр хүсуси эламэтлэрэ маликдир) "Һибрид нитг һиссэлэри" адландырмыш, зэннимчэ, доғру һэрэкэт етмишдир. Мэсдэр фе'ллэ исмин, фе'ли сифэт фе'ллэ сифэтин, фе'ли бағлама исэ фе'ллэ зэрфин бирлэшмэсиндэн, гаjнаjыб-гарышмасындан төрэмиш jени категоријалардыр, "өвладлардыр".

Нитг һиссэлэринин тэснифиндэ онларын үмуми грамматик мэ'насы эсас көтүрүлүр: ад билдирэн (исим), эламэт билдирэн (сифэт), мигдар билдирэн (саj), һэрэкэт билдирэнлэр (фе'л) вэ с. Әвэзликлэрин үмуми грамматик мэ'насы эвэз етдиjи нитг һиссэси илэ уjғун кэлир: исми эвэз едэн исмин үмуми грамматик мэ'насыны экс етдирир, фе'ли эвэз едэн фе'лин үмуми горамматик мэ'насыны экс етдирир (нэ едир?- jазыр) вэ с.

Бу бахымдан, сыра саjлары эламэт билдирэн сөзлэрэ, (jэ'ни, сифэтэ), фе'ллэ элагэjэ кирэн (jахшы охуjур) сөзлэр дэ мэһз сифэтэ дахил едилмэлидир. Бир нитг һиссэсинин ики үмуми грамматик мэ'насы (мигдар вэ jа сыра саjы) ола билмэз.

Һибрид нитг һиссэлэринин үмуми грамматик мэ'насы онларын икили эламэтэ малик олмасы илэ бағлыдыр. Даһа доғрусу, ики категоријанын мүэjjэн эламэтлэринин гаjнаjыбгарышмасындан, үчүнчү jени бир категоријанын (һибрид нитг һиссэси категоријасынын), эмэлэ кэлмэси фе'ли сифэт, фе'ли бағлама вэ мэсдэрин мүһүм эламэти демэкдир.

Әлбэттэ, аjрылыгда һибрид нитг һиссэлэринин һэр биринин өзүнэмэхсус олан чэһэтлэри дэ мөвчуддур.

Академик грамматикада (Б.,1980, II чилд, с.83-84) көстәрилир: түрк дилләринин, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин грамматикаларында исимләрдә морфоложи јолла сөз јарадычылығы процессиндән данышан мүәллифләр истиснасыз олараг "Кичилтмә-әзизләмә ифадә едән шәкилчиләр" (-чыг^4, -чығаз^4, -ча^2) башлығы алтында бир груп исимләри дүзәлтмә сөз һесаб едирләр. Әслиндә, һәмин морфемләр форма дүзәлдир, јени лексик ваһид әмәлә кәтирмир.

Бәс көрәсән, форма дүзәлтмәк анлајышынын мә‘насы нәдән ибарәтдир? Сөзүн формасы нә демәкдир? Әсәрин башга бир јериндә (с.7-8) охујуруг: "Ејни бир морфоложи әламәт һәм сөз дүзәлдир, һәм дә морфоложи вәзифә јеринә јетирир. Мәсәлән, нөв категоријасы бир тәрәфдән фе‘лләрә хас олмагла сөздәјишдиричи формадыр. Дикәр тәрәфдән исә лексик мә‘наны дәјишдирир. Кичилтмә-әзизләмә шәкилчиләри дә беләдир: бунлар һәм морфоложи форма, һәм дә јени лексик мә‘на јарадыр; сөздәјишдиричиликдән тәдричән узаглашыр, сөздүзәлдичијә доғру инкишаф едир (дәфтәрчә, мејданча). Көкә әввәлчә сөздүзәлдичи, сонра сөздәјишдиричи шәкилчи артырылыр. Бу сыранын әкси мүмкүн дејил. Сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән бири дә -чыг^4 шәкилчисидир: бејинчик (бах, с.17). Академик грамматиканын јаздығына көрә, формадүзәлдичи шәкилчиләр бир тәрәфдән сөзүн лексик мә‘насына тә‘сир едир, јени мә‘на чаларлары јарадыр, дикәр тәрәфдән исә сөздә грамматик хүсусијјәтләр јарадыр (бах:с.19).

Нәтичә чыхараг: 1) формадүзәлдичи шәкилчи лексик мә‘наја тә‘сир етмир, 2) формадүзәлдичи шәкилчи һәм формаја, һәм дә лексик мә‘наја тә‘сир едир, 3) формадүзәлдичи шәкилчи грамматик шәкилчи олмаг әламәтиндән узаглашараг лексик шәкилчи олмаг әламәти кәсб едән шәкилчидир, 4) сөздәјишдиричи шәкилчинин сөздүзәлдичи шәкилчидән сонра ишләдилмәси мүмкүн дејил вә с.

Диггәт јетирсәк, хејли зиддијјәтлә үзләширик. Дилчилик әдәбијјатында көстәрилир ки, сөзүн формасы дедикдә о баша дүшүлүр ки, лексик мә‘на сабит галыр, сөз јалныз грамматик шәкилчиләр һесабына дәјишир. Мәсәлән, дәфтәр, дәфтәрә, дәфтәрдән вә с. Демәли, шәкилчи лексик мә‘наја тә‘сир едә билирсә, ону форма илә әлагәләндирмәк олмаз. Грамматик шәкилчи сөзләр , твөө матғ. арасындакы әлагәни ифадә етмәјә хидмәт көстәрир, синтактик функсија дашыјыр. Дәфтәр вә дәфтәрчә сөзләри синтактик бахымдан фәргләнмир, демәли, бир сөзүн ики формасы дејил, һәрәси бир лексик ваһиддир. Она көрә дә "-чә" шәкилчиси форма јох, јени лексик мә‘на әмәлә кәтирир. Сөзү сөзлә бағламаға хидмәт етмәјән, синтактик вәзифә јеринә јетирмәјән һеч бир шәкилчини грамматик шәкилчи һесаб етмәк олмаз. Јери кәлмишкән, хатырладым ки, фе‘лдән фе‘л, исимдән исим дүзәлдән шәкилчиләр сөзүн јалныз лексик мә‘насыны дәјишир, үмуми грамматик мә‘наја тә‘сир көстәрә билмир. Әкәр шәкилчи бир

нитг һиссәсинә аид олан сөздән тамам башга бир нитг һиссәсинә аид сөз дүзәлдирсә (мәсәлән, кеч вә кечид), онда һәм лексик, һәм дә үмуми грамматик мә‘на дәјишир.

Нитг һиссәси лексик мә‘на илә јох, үмуми грамматик мә‘на илә бағлыдыр. Дилдә мин фе‘л варса, һамысынын мүстәгил лексик мә‘насы да вар. Амма онлар үмуми грамматик мә‘на бахымындан мәһз бирчә мә‘наја - һәрәкәт мә‘насына маликдир. Бу бахымдан дејәк ки, "охумаг" мәсдәри илә "охујур", фе‘ли ејни лексик мә‘наја малик олса белә (буна инанмаг чәтиндир), үмуми грамматик мә‘на нөгтеји-нәзәриндән чидди сурәтдә фәргләнир: "охујур" сөзү јалныз һәрәкәти билдирир, "охумаг" мәсдәри исә һәм дә һәрәкәтин адыдыр, онда исимлик әламәти дә мөвчуддур. Она көрә дә мәсдәр мәнсубијјәтә көрә дәјишир, һаллаңыр, гошма гәбул едә билир вә с. Бунларын һеч бири охујур фе‘линдә јохдур. Ејни сөзләри фе‘ли сифәт вә фе‘ли бағлама һаггында да демәк олар.

Мәсдәр нә фе‘лдир, нә исим, тамам јени бир нитг һиссәсидир. Елә она көрә дә мәсдәрә фе‘л вә ја исим демирик, мәһз мәсдәр дејирик!

"Нитг һиссәси" анлајышы илә сөзүн лексик мә‘насы мәфһуму ејниләшдирилә билмәз. Көмәкчи нитг һиссәләри лексик мә‘наја малик дејил, амма грамматик мә‘наја маликдир, бу зәмин үзәриндә дә тәсниф олунур. Бу бахымдан, "мәсдәрин хүсуси лексик мә‘насы олмур" һөкмүнү әлдә әсас тутараг ону фе‘лин тәркибинә гатмаг инандырычы дәлилләрә сөјкәнмир. Сөз вә нитг һиссәси анлајышларынын тә‘рифләри чидди сурәтдә фәргләнир, демәли, онлар тамам мүхтәлиф анлајышлардыр. Нитг һиссәси анлајышы јүксәк абстраксијанын мәһсулудур. она көрә дә дилдә нитг һиссәси адлы нитг һиссәси јохдур, исим вар, фе‘л вар вә с.

Академик грамматика -ар^2 вә -маз^2 шәкилчиләрини бир тәрәфдән сифәт (с.105), дикәр тәрәфдән исә фе‘ли сифәт (с.337) дүзәлдән шәкилчи кими тәгдим едир. Белә чыхыр ки, биринчи һалда бу шәкилчиләр лексик мә‘на јарадыр, икинчи һалда исә формадүзәлдичи олур. Биринчијә аид ахар (су), ахмаз (су), икинчијә исә кечилмәз (дағ), гатланмаз (шәхс) кими мисаллар верилиб. Нитг һиссәсинин маһијјәти бирләшмәдән, чүмләдән кәнарда, онун үмуми грамматик мә‘насы зәмининдә мүәјјән едилир. Бу бахымдан "јахшы" сөзү бүтүн һалларда сифәтдир, онун чүмләдә мүбтәда, тамамлыг вә с. вәзифәсиндә чыхыш етмәси синтактик маһијјәти илә бағлыдыр, морфоложи әсаса сөјкәнир, чүнки синтактик функсија синтактик әлагә илә бағлыдыр. Морфоложи әламәтләрин исә синтактик әлагәјә һеч бир дәхли јохдур.

Демәли, фе‘ли сифәт, фе‘ли бағлама вә мәсдәр "фе‘лин тәсрифләнмәјән формалары" ады илә тәгдим олунмамалы, онларын һәр бири ајрыча нитг һиссәси кими өјрәнилмәлидир.

НОВРУЗ ТӘРАНӘЛӘРИ

Шән вә мусигили әдәби-бәдии композисија

Имрани КӨЗӘЛ ӘЛИ гызы,
Бакыдакы 95 сајлы мәктәбин мүәллими.

Мәктәбин сәкисиндән ичәри кирәндә артыг баһар тәравәти дујулур. Јаз чичәкләри-лә эһатә олунмуш стендләр фојени бәзәјир. Һәр синфин өзүнәмәхсус тәртиб етдији дивар гәзетләри ичәри дахил оланларын диггәтини чәкир. «Новруз төһфәләри», «Хош кәлмисиниз» бөләдчиләри һамыны гырмызы кушәјә өтүрүр. Дәһлиз боју «Баһар» тәравәтли иллүстрасијалар көз охшајыр.

Залдан һәзин вә ојнаг мусиги сәсләри ешидилир, һәр тәрәфдә бајрам әһвал-руһијјәси дујулур. Јарашыглы столларын әтрафында гонаглар, шакирдләр әјләшмишләр. Онлар мусиги сәдалары алтында Республикамызын һимнини динләјирләр. Һимн сона чатан кими јербәјердән баһары, Новрузу тәрәннүм едән ше'рләр сәсләнир.

Баһар кәлир, јаз кәлир,
Новруз адлы наз кәлир.
Бир әлиндә күл-чичәк,
Бир әлиндә саз кәлир.
***
Новруз, новруз баһара,
Күнләр кәлир нүбара.
Новрузу гәбул едиз,
Јол кәлир кечә-күндүз.
***
О күлүн шахы мәни,
Новрузам оху мәни.
Гапыны тајбатај ач,
Зәнчиртәк тоху мәни.
***
Јаз кириб дона бүлбүл,
Көч кәлир, сона бүлбүл,
Новруз совгат кәтирир
Бағчамыза гызыл күл.
***
Чичәкләниб ағачлар,
Мејвәләр верәчәк бар.
Бағчамыза дүзә кәл,
Торпағымы бәзә кәл.
***
Чајлар дашыб сел олсун,
Сүнбүлләр тел-тел олсун.
Силәк һәјәт-бачаны,
Бәзәјәк биз хончаны
***
Сәмәнини үз көтүр,
Шамлар дүзәк јанына.
Хончаны бағлы кәтир,
Јел дәјмәсин чанына.

Новрузун илк чәршәнбәси кирәндән јер-јемишлә бәрабәр, столун үстүндә «С» һәрфилә башланан 7 чүр әшја (сәмәни, сүнбүл, су, сүд, сучуг, сүрмә, сап) гојулмалыдыр.

Баһара аид мусиги - «Јаз кәлир» мәктәбин фолклор дәрнәјинин үзвләри тәрәфиндән ифа едилир.

Сәһнәдә бир тәрәфдә очаг чатылыб, дикәр тәрәфдә гадынлар сач асыб јуха биширир, бир дәстә гыз очаг үстә гајнајан плов газанынын әтрафында топлашыб әлиндә дәсмал, кәфкир, чөмчә... бошгаб... ашсүзән... Бир тәрәфдә аш үчүн говурма һазырлајанлар һаширә дүшүбләр, долма бapproximately биширәнләр өзләрини тә'риф едир, сәмәни газаны пыггылдајыр, үстләринә дүшән чынгыллардан гызлар кәнара чәкилиб күлүшүр, сәмәнинин дадлы чыхмасына чалышырлар. Дүзәлдилмиш сүни ағачын башындан торба, шал салланмышдыр. Бир гыз һазырладығы сучуғун һәр не'мәтдән дадлы чыхачағыны сөјләјир. Сәмәни һалвасы биширәнләр газаны нөвбә илә ири тахта чөмчәләрлә гарышдырырлар.

Сәһнә боју шамлар дүзүлүб...

2 чәркә...

1-чи чәркәдә гырағына 7 чүр тахылдан чүчәрмиш гырмызы лент бағланмыш «сәмәни»ләрин кур ишыг алтында (бу сағ олан аилә үзвләри үчүндүр).

2-чи чәркәдә гырағына гырмызы лентин јанына гара бағланмыш «сәмәни»ләрин әтрафында сөнүк ишыг алтында (бу исә аиләнин рәһмәтә кетмиш әзизләри үчүндүр).

Сәһнәнин гырағында чүр-бәчүр чичәкләр: нәркиз, бәнөвшә, лалә, гәрәнфил вә с. (7 чүр чичәк) јарашыг верир. Јабаны чичәкләр дә олар...

Кечәл вә Коса көрүнүр. Апарычыларын бәләдчи маһнысы охунур...

Јаз кәлир, новруз кәлир (хор).
Бир узунсач гыз кәлир.
Дејәсән бәләдчидир
Косам, мәчлиси күлдүр (хор).

Коса тәлхәклик етмәк истәјир. Апарычылар сәһнәјә дахил олур вә ону сахлајырлар.

1-чи апарычы:

- Кимсән, нәчисән вә бурада нә едирсән?

2-чи апарычы:

- О, бизим назлы, дузлу Косамыздыр. Мәчлисимизин бәзәји, бајрамымызын өзәјидир.

Хор: бир ағыздан:

Ај кос-коса кәлсәнә,
Кәлиб салам версәнә,
Чөмчәни долдурсана,
Мәчлиси күлдүрсәнә!

Коса узундраз бир шәхсдир. Әјнинә узун халат (ләббадә дә дејирләр) вә үстүндән тәрсинә күрк кејиниб башына узун мотал папаг гојуб, ајағында учу ири шиш чарыг вар. Бојнуна зынгыров бағлајыб ки, гачанда, ојнајанда сәс салыб ушаглары күлдүрсүн.

Гарнына ири бир јастыг гојуб ләббадәсини үстдән енли гырмызы кәмәрлә бағлајыб. Әлиндә ири чөмчә, чијниндән бош хурчун ашырыб. Тәлхәк јеришлә мусиги сәдалары алтында мејдана дахил олуб дејир:

Новруз-новруз баһара.
Күлләр-күлләр нүбара.
Ким кәтирә вермәјә,
Ким јыға, ким апара (хор).

Бағчамызда күл олсун,
Күл олсун, бүлбүл олсун.
Мән кәлмишәм кеф көрәм.
Зурна көрәм, дәф көрәм!!!
(хор).

Мејданда Коса ојнајыр, јанында Кечәл вә бир нечә гејри-ади кејимли шакирд. Мусиги чалыныр, шакирдләр рәгс едирләр, Коса илә ојнајанлар рәнкбәрәнк олан көјнәкләр, белиндән јенә дә сары, көј, гырмызы, јашыл рәнкдә олан гуршаглар, ајағына да узунбурун чарыг, башларына рәнкбәрәнк папаглар гојублар.

Гызлар 7 нәфәр олур, милли кејимдә... Рәнкбәрәнк туманы узун вә енли, белиндә ири, узун гуршаг, башында кәлағајы, ајағында јүнкүл, узунбурун ајаггабы (чәлд ојнамаг үчүн).

Ојун баша чатыр. Бајрам давам едир...

1-чи апарычы:

- Бајрамларын чохуну инсанлар тәбиәт вә чәмијјәт үзәриндә гәләбәләрини тәсдиг етмәк үчүн јарадыблар. Белә бајрамлардан бири, руһи ојанышымызын тә'сири илә јаранан Новруздур.

Бу заман јенә рәгс башланыр. Коса күлмәшәкәр олуб өзүнү дартыр. Ојунчулардан бири Косанын габағында атданыб авазла охујур.

Ај ујруғу, ујруғу,
Саггалы ат гујруғу,
Косам бир ојун ејләр,
Гузуну гојун ејләр (хор).
Сүрмә чәкәр гашына,
Мотал кејәр башына (хор).

Чыртма чалыб Косанын дөврәсиндә ојнајырлар.

Башга бириси:

Бу коса еркән кәлиб,
Белиндә өркән кәлиб (хор)
Сөјләсин һардан кәлиб,
Гуртарыб дардан кәлиб – дејәрәк Косаны дөврәјә алыб јаллы кедирләр.

2-чи апарычы:

- Чәмијјәтин нечә мин иллик инкишафы нәтичәсиндә баша кәлән тәгвим или күнләрә, һәфтәләрә, ајлара бөлүнүб. Јаз, јај, пајыз, гыш гајғылары беләчә пајлашдырылыб.

1-чи апарычы:

- Демәли , тәбиәт үзәриндә апарылан вахт параллеләри инсанлара уғурлу вә уғурсуз күнләрин хош хәбәрини вериб: Күн чыханда - чых. Күн батан кими бат. Кечәнин хејриндән күндүзүн шәри јахшыдыр. Бу күнүн ишини сабаһа гојма. Әлдән галан әлли ил галар. Гәм гәм кәтирәр, дәм дәм кәтирәр. Јахшылыға јахшылыг һәр кишинин ишидир, јаманлыға јахшылыг нәр кишинин ишидир вә с. кими зәрб-мәсәлләр дә вахтын инсана дигтәси вә инсанын миниллик сынаглары баһасына јаранмышдыр.

Кечәл:

- Инсан гыса өмрү әрзиндә һисс етмәлидир ки, Күнәш 24 саат әрзиндә чыхдығы јердән бир дә чыхыр. Тарих тәкрар олунур...

Бу заман биринчи апарычы сәмәни чөмчәсини көтүрүб кечәли говур... вә

2-чи апарычы:

- Бу тәкрар вә өзүнүтәсдигин ичәрисиндә Күндүзлә кечәнин бојунун бирләшдији вахт мартын 21-дән 22-нә кечән кечәдә «инсанын» нәзәриндән јајынмады.

Бу, «гышын сону», «Јазын илк күнү»нә тәсадүф едир. Бу күн бизим үчүн ән әзиз күндүр. Бу күнүн кәлишилә бүтүн дүнја ојаныр, тәбиәт чана кәлир.

Кечәл өзүнү ортаја атыр.

Бүтүн чанлы, чансыз әшјалар баш галдырыб, ојанышы илә севинир, торпаг чана кәлир, бәнөвшә, нәркиз «ана бәтниндән ајрылан көрпә» кими хошбәхтлик рәмзинә чеврилир.

Сары палтарлы, башында Нәркиздән тач олан ојунчу:

Әзизијәм, ачыјам,
Мән күлләрә бачыјам.
Нәркиздир мәним адым,
Мән күлләрин тачыјам (гызларын һамысы тәкрар едир.) – дејәрәк онлары «Нәркизим» рәгсинә дә'вәт едир.

1-чи апарычы:

- Зәрдүштүн дини тә'риминә көрә гејд олунан 7 бајрамын ән гијмәтлиси «Новруз» («Јени күн») ады вә дады илә халгымызын таныдығы, севдији тәнтәнәли баһар төһфәсидир.

Бурада ојунчулар 2 дәстәјә ајрылыр. «Бәнөвшә» ојуну арасында јарыш башланыр.

Суал: Һансы тарих баһарын илк күнү һесаб олунур?

Чаваб: Март ајынын ијирми бири баһарын илк күнү һесаб олунур.

Суал: Новрузун гејд едилмәси нечәнчи илдән мә"лумдур?

Чаваб: Ерамыздан әввәл 5005-чи илдән мә'лумдур.

Суал: Новрузун кәлиши нә илә бағлыдыр?

Чаваб: Новрузун кәлиши Күнәшин һәрарәтинин артмасы илә бағлыдыр. Күнәш олмаса һәјат да олмаз.

Суал: Јаза аид ким ше'р дејә биләр?

Јербәјердән һамы гышгырыр, атданыб дүшүр, бирбирини габаглајыб биринчи олмаг истәјир, сәс-күј һәр тәрәфә јајылыр, тамашачылары һәвәсләндирирләр.

Чаваб: - Јенә кәлиб јаз ајлары,
Бағчада күлләр ачылыр.
Бүлбүл гонуб гөнчә үстә,
Чох ширин дилләр ачылыр вә с.

Бунлары 7-јә чатдырмаг олар. Апарычы галиб дәстәјә һәдијјә верир. Ојун баша чатыр...

2-чи апарычы: - (Сазда «Сәмәни» мусигиси чалыныр) Косанын дәстәси кәлсин, көрүм мәним суалларыма чаваб верә биләчәкми?

Мејдан гызышыр. Гонаглара ширнијјат пајланыр, балача нимчәләрдә сәмәни кәтирилир...

Сәмәни һалвалары тәрифләнир. Бу заман 1-чи апарычы сәһнәјә кәлиб дејир:

Гој һәлә бир көрәк Коса һардан кәлиб,
Нә пај ала билиб, бизә нә кәтириб?
Коса һардан кәлирсән?
Коса:

Гарлы дағлар ашараг

Чох елләр долашараг
Кәлдим гоғал јемәјә
Сизинлә әјләнмәјә

2-чи апарычы:
- Бизи баша сал көрәк һардан кәлиб нә кәтирмисән?

Коса јорғун олдуғуну көстәрир, сәндирләјир, о тәрәф бу тәрәфә јыхылмаг истәјир. Ушаглар ону ики дәстә арасында о тәрәф бу тәрәфә итәләјирләр. Коса јыхылыр, өзүнү вурур өлүлүјә. Ојунчулар горхуб тәшвиш кечирирләр. Бу вахт бир каса су кәтириб јердә узанмыш Косанын үзүнә сәпирләр. Коса куја диксиниб ајылыр. Ону ајаға галдырмаг истәјирләр. Коса бир дизи үстә дајаныб сөзә башлајыр. Ојунчулар тәәччүблә гулаг асырлар.

Коса:
- Мән Шәрурдан кәлирдим,
- Нә кәтирирдин орадан, а Коса?
- Алма.
- Алманы нејләдин?
- Сатдым.
- Пулуну нејләдин?
- Өкүз алдым.
- Өкүзү нејләдин?
- Саггалымын јели вурду, гајадан учурду, дәрәјә дүшүб өлдү.

Әтафдакылар Косаја һәрәси бир гапаз вурур. Коса бир дә јенидән бајылыр. Јенә үзүнә су вуруб ајылдыр вә охујурлар.

Һамы бирликдә:

Башын сағ олсун Коса,
Чанын сағ олсун Коса
Аршын узун, бел гыса
Гојмарыг...
Кәфәнсиз өлсүн Коса. (һамы тәкрар едир).

Коса ојнаја-ојнаја гызларын јанына кәлиб торба, хурчунун ағзыны ачыб пај истәјир. Пајыны аланда севинир вә ојнаја-ојнаја охујур?

Гурбанын олум, јашыл чухалы,
Гонаг кәлирәм, чиллә чухалы.
Јер-јемишдән вер кәлсин.
Дизләримә кар кәлсин.

Буну көрән Кечәл өз торбасыны ирәли тутуб пај истәјир. Әтрафдакылар бирликдә:

Косам бир ојун ејләр,
Гузуну гојун ејләр
Јығар бајрам пајыны
Кечәлин тојун ејләр

Һамы әл чалыр, күлүшүр. Мусиги чалыныр.

1-чи апарычы:
- А Коса, инди ки, Новруз пајыны белә чох севирсән, де көрүм Новрузун нечә чәршәнбәси вар?
Коса:
- Новрузун 4 чәршәнбәси вар.
- Дејә биләрсән һансылардыр?
Коса башыны гашыјыр.

Јербәјердән сәс күј гопур, гышгырырлар.

Коса әлини ағзына кәтириб бир аз фикирләшир вә башыны гашыјыб дејир: 7. Һамы Косаны әлә салыр... Ојунчулардан бири чаваб верир:
- Дөрд: 1. Су. 2. Од. 3. Јел. 4. Торпаг.
Һамы әл чалыб һоппаныр, сәс-күј салыр.

2-чи апарычы:
- Ким су чәршәнбәсинә аид ше'р, бајаты дејә биләр?

Бурада су чәршәнбәсинә аид 7 чүрә бајаты дејилир.

Су буланар лил кәләр
Баһар олар күл кәләр.
Новрузу гаршылајын,
О һәр илдән бир кәләр
***
Су кәлди бағчамыза,
Гуш гонду тахчамыза,
Јува гурду, ев тикди,
Бар верди бағчамыза.
***
Су өз сәмтинә ахар,
Бүлбүл дә күлә бахар.
Новруз һәр бир аиләнин
Гапысына чәләнк тахар.
***
Су кәлир јарпызлыға,
Төкүлүр гарпызлыға,
Новруз инди, кәләчәк
Гојма о јалгыз гала.
***
Су кәләр ахмағилә,
Дашлара чахмағилә
Новруздан нечә дојаг,
Узагдан бахмағилә.
***
Су кәлди дағы ашды.
Бағчаны бағы ашды,
Елимиз ганад ачыб,
Новрузла гучаглашды.
***
Су кәләр бәндә дәјәр,
Кәкил кәмәндә дәјәр.
Новруз кәтирән бәрәкәт,
Мин дәрдә, гәмә хејир – һамы әл чалыр, рәгс едирләр...

1-чи апарычы:
- Ким дејәр биринчи чәршәнбәнијә «Су чәршәнбәси» адландырылыб?
- Су ајдынлыгдыр.
- Су һәјатдыр, су ишыгдыр.
- Су варлыгдыр.
- Сусуз һәјат јохдур.
- Су тәмизликдир.
- Судан мәтләб истәјәрләр.
- Суја анд ичәрләр. «Су һаггы»

Јербәјердән чаваблар ешидилир.

Сәһнәчик. Биринчи чәршәнбәнин сәһәридир... Кәнд һәјаты... Гызлар сәһәнки көтүрүб лап алагаранлыгдан булаг башына кедирләр. Һәр бир гыз суда әл-үзүнү јујуб ондан арзу-диләк истәјир. Дејирләр ки, ким су үстүнә биринчи кәлсә, онун арзусу мүтләг јеринә јетәчәк. Сәһәнкләри долдуруб кери гајыдыр. Гаршысына һансы оғлан чыхыб су истәсә онун талеји һесаб едилир. Әкәр гыз су версә, демәк оғлан хошуна кәлмишдир. Габым јохдур десә, демәли хошу кәлмәмишдир...

Су гызларын инаныб үстүнә кетдији јеканә инанч јеридир, көмәк. пәнаһыдыр. Сујун ишығы чиркини пак, јаманы јахшы, бәди уғурлу едәрмиш, - дејибләр улуларымыз.

Мусиги сәдалары алтында рәгс едирләр. «Көзүбағлыча» ојуну сәһнәчији.

Јенә ојунчулар дөврә вуруб 2 дәстә олур. Бир нәфәр башчы сечилир. О. ојунчунун көзүнү бағлајыб бурахыр. Кимсә ортада әл чалыр, сәс чыхарыб гачыр... Көзүбағлы шәхс онун ардынча гачыр. Сәс чыхаран тез-тез јерини дәјишир ки, ону тапа билмәсин. Тутан шәхс тутдуғу ојунчунун көзүнү бағлајыр. Бу гајда илә ојун бир нечә нәфәрлә бу сајаг давам етдирилир.

2-чи апарычы ојунчулара үз тутуб јенә дә суал верир:
- Нечә чүр ундан гоғал биширмәк олар?

Јенә дә сәс-күј гарышыр.
- 7 чүр: - буғда, дары, арпа, гарғыдалы, дүјү, мәрчи,

күнчүт, унундан гоғал бишир-мәк олар.

Суал: Новрузун икинчи чәршәнбәси һансы чәршәнбәдир вә нијә һәмин адла адландырылыб?

Кечәл һамыдан әввәл чаваб верир ки, Од чәршәнбәсидир.

Јенә дә јербәјердән чаваблар ешидилир:

- Од һәјатдыр, онун үстүндән атыл бәхтин ачылсын.
- Одсуз јашамаг олмаз.
- Од олмаса һәјат донар.
- Ода ситајиш едирләр.
- Од алмаг үчүн чахмағы бирбиринә вурурлар.
- Одун истисинин бөлкәси чырагдыр.
- Оду јандыр евә бәрәкәт кәлсин.
- Шәр гарышанда од вермәзләр.

1-чи апарычы:

- Ким од чәршәнбәсинә аид бајаты сөјләјә биләр.

7 нәфәр ојунчу бајаты сөјләјир:

Оддур елимин, обамын,
Ишығы, јарашығы.
Оддур бизи јашадан,
Салыб гәлбә ишығы
***
Од тутуб јанды елим,
Гарабағым, Чәмиллим.
Шушам нәғмә истәјир,
Лал олуб, ширин дилим.
***
Оду сечәнә гурбан,
Күлү бичәнә гурбан.
Новрузум су кәтириб,
Алыб ичәнә гурбан.
***
Оддур атәшим, сујум,
Очаға одун гојум.
Новруз гонаг кәләндә,
Дүшмәнин көзүн ојум.
***
Од јанды дағ башында,
Дәдә Горгуд дөшүндә,
Бизә чыраг кәтирәр,
Өјүд-нәсиһәт верәр.
***
Одум дәрјада галды,
Ишим фәрјада галды.
Хочалыда ев тикдим,
Мән өлдүм, јада галды.
***
Оду гојун тәндирә,
Тәндир чөрәк јетирә.
Баһар кәлә назилә,
Бизә Новруз кәтирә.
(Һамы тәкрар едир.)

Тапмача-ојун.

2-чи апарычы:

О нәдир ки, битирир?
О нәдир ки, јетирир?
О нәдир ки, јығыб кәтирир?
О нәдир ки, вуруб дағыдыр?

Чаваб:

О јаздыр ки, битирир.
О јајдыр ки, јетирир.
О пајыздыр ки, јығыб кәтирир.
О гышдыр ки, вуруб дағыдыр.

Һамы әл чалыр, атданыб дүшүр, севинир, чыртма чалыб ојнајыр, јаллы кедирләр.

1-чи апарычы:

- Новрузун үчүнчү чәршәнбәси Јел чәршәнбәси адланыр. Нијә? Ким ше'р, бајаты сөјләјә биләр?

Чаваб:

А јел баба, јел баба
Пиләчијими сал, баба!
Јели чағырын тахылы совурсун,
Јел әсәрсә думан дағылар.
Јел әсәр гоз төкүләр.
Јел әсәр Новруз пајы кәтирәр.
Јел әсәр күлләр үстүндәки шеһи төкәр.

Бәзәкли гызлар 7 чүр Јел бајатысы сөјләјирләр.

Јел әсәр думан гачар,
Новрузума јол ачар.
Азәри Одлар јурду
Елимизә нур сачар. – (хор)
***
Јел әсәндә күл инчир,
Күл инчир, бүлбүл инчир.
Јад дүшмән, бағa кирмә,
Јарпаг дүшәр, күл инчир.
***
Буғда дөјүлүб һазырды,
Јел истәјир совураг.
Анам, Новруз пајына,
Говурға да говураг..!
***
Истәрәм ки, јел әссин,
Новруз пајы кәтирсин.
Намәрд ачкөз дүшмәнин,
Даим јолуну кәссин.
***
Јел дарајар бағымы,
Торпаг өртәр тағымы.
Новруз совгат кәтирсә,
Алар үрәк дағымы.
***
Јелим кедир јатмаға,
Јарпағы ислатмаға
Новруз не'мәт кәтириб
Әлин кәлмәз атмаға
***
Јелим әсәр нәмчиләр,
Күл исланыб дәмчиләр.
Новруз бәһәрлә кәлсә,
Гапыма кәләр елчиләр.
***
Јел әсәр јолум үстә,
Гол гојум голун үстә.
Сән истә Новруз пајы,
Мән дејим көзүм үстә.

Коса вә Кечәл өз достлары илә јумурта дөјүшдүрүр, гызлардан пај көтүрүр... Чыртма чалыб ојнајырлар.

2-чи апарычы:

- Һә, инди кәлиб чатдыг әсас мәсәләјә. Ахыр, ухур чәршәнбәмизә.

Торпаг әкәр уғрунда өлән варса, вәтәндир – демишләр...

Көрәк торпаг чәршәнбәси һаггында биз нә билирик. Товуз рајону Сарытала кәнди 100 јашлы Мәсмә нәнәнин дедикләриндән – ојунлар:

Гызлар халча үстүндә отурублар (Орталарында) тәзә, тәмиз дәрин габ көтүрүрләр. Ичинә тәмиз су төкүрләр. (Сәһәр алагаранлыг булағын көзүндән көтүрүлмүш су) хам тикиш ијнәсинин илдызына памбыг кечириб су олан габа атырлар, үрәкләриндә ниј̌јәт тутурлар. Әкәр ијнәләр бирбиринә јахынлашыб уч-уча дајансалар демәли өз арзуларына чатачаглар. Бу онларда олан инамдыр. Арзунуз чин олсун гызлар!

Сәһнәчик. Торба вә ја хурчуну охловун учуна бағлајыб севдикләри гызларын бачаларындан ичәри саллајырлар. Хурчуна гојулан һәдијјәдән гызын разы олуб олмадығы ајдын олур, тезликлә елчи кәлирләр. Бу мүнасибәтлә ашыглар, ханәндәләр дә'вәт олунур. Гоһумлар бир јерә топлашыб сүфрә ачырлар.

Столун үстүнә 7 ағачдан кәсилмиш тәзә чубуг, 7 нөв көјәрти, 7 нөв ширнијјат, 7 чүр бојанмыш јумурта, 7 нөв ағарты, 7 нөв тахылдан јетишдирилмиш сәмәни, 7 чүр мејвә, 7 чүр һәдијјә, һәр аилә үзвүнә 7 манат (кечмиш) пул, 7 рәнк сап (јә'ни гоһумларын өмрү сап

кими узун вә бир-биринә мөһкәм бағланмыш олсун) вә С һәрфи илә башланан 7 чүр әшја гојурлар. Нәһајәт 7 чүр јемәк, јә'ни хөрәк (бунлары дәдә-бабаларымызын вахтында нәнәләримиз һазырлајармыш).

Сәһнәчик. Гапы пусма.

7 нәфәр гыз (кәнд јериндә) әлиндә тәмиз стәканда шәффаф су, бир нечә рәнкли парча сап, гулаг фалына чыхырлар. Бу заман һамы билир вә үрәкачан сөзләр данышыр ки, хош сөзләр ешитсинләр. Хош сөз ешидән гызлар әлиндәки сујун ичинә рәнкли саплардан (үрәјиндә нијјәт тутур) истәдијини салсалар арзуладығы нијјәт һәјата кечир.

Кеч әрә кедән гыза 7 гапыдан нәзир аларлар. 7 гапы кәзир, кәлиб бир-биринә данышыр вә нәтичәсини көзләјирләр. Бу онларын инанчларыдыр.

Һашијә: а) Әркән оғланлар һәјәтдә шам јандырыр, лопа атырлар, киминки чох узун өмүрлү олса о, һәмин кечәнин галиби, гызларын көзү олур. б) Әркән (јәни јенијетмә) гызлар баһарын тәһвил-тәслим кечәси бир тај чораб кејинәр, јатмаздан әввәл бәрк дузлу – гырбора көкә јејәрләр, јухуда һансы оғлан она су верәрсә, һәмин гызын бәхти ачылар – демишләр. в) Чаванлар: Кәлин тонгал галајаг, үстүндән атланаг. Ким даһа һүндүр һоппана билсә, бурадакы ән көјчәк гыз она пај – һәдијјә верәчәк. Бу да мәчлисин шән кечмәсинә сәбәб олур. Чаванлар сәһәрә кими јатмыр. Сәһәр тездән булаг үстә кедиб јујунурлар – куја бүтүн дәрди бәланы көһнә илдә гојдулар. Кәлән ил арзулары һәјата кечәчәк.

2-чи апарычы:

- Кәлин сәһнәчијимизә тамаша едәк.

Чаван, сағлам бир оғлан әл ачыб сәдәгә истәјир.

- Аллаһ јолунда, Новруз пајы верин.

Јашлы бир нәфәр она јахынлашыб дејир:

- Ај чаван оғлан сән ки, бу гәдәр дөвләтлисән, јолчулуг етмәк сәнә јарашмаз.

- Мәним һарам дөвләтлидир, чөрәк алмаға пулум јох... Гоча сән нә данышырсан?

Гоча: мән сәнә 500 түмән верирәм, анчаг әлини кәсәчәм.

- Јох сәнин пулун мәнә лазым дејил.

- Онда 1000 түмән верирәм, гычыны кәсәчәм.

- Хејр.

- Онда 2000 түмән вериб көзүнү чыхарачам.

- Оғлан разы олмур.

Гоча дејир: көрүрсән нә гәдәр варлысан, әлин, ајағын, көзүн вар, өзүнсә диләнчилик едирсән. Оғлан тутдуғу ишдән пешиман олуб кишијә тәшәккүр едиб кедир.

Шән, ојнаг рәгслә мәчлис давам едир.

1-чи апарычы:

- Ахыр-ухур чәршәнбәнин адына ким бајаты дејәр. Јенә дә 7 нәфәр – 4 гыз, 3 оғлан 7 чүр бајатыны бир-биринә мачал вермәдән һәвәслә сөјләјирләр.

Торпағым зәр гашлыдыр,
Дәдә Горгуд јашлыдыр.
Азәрбајчан халгынын
Көзләри ган јашлыдыр.
***
Торпагда белим јанды,
Көтүрдүм әлим јанды.
Дүшмән гырды халгымы,
Ағзымда дилим јанды.

Торпагда чичәк битди,
Күл битди, чичәк битди,
Новруздан сораг кәлди,
Гар, сојуг өтүб кетди.
***
Торпағым бәһәрлидир,
Бәрәкәти бәрлидир.
Онда јетишән мәһсул
Һәмишә дәјәрлидир.
***
Торпаг боју әвәлик,
Хымы, јарпыз, әвәлик
Новруз заманы битир,
Туршәнк, јемлик, әвәлик.
***
Торпаг биздә, бағ биздә
Дәрә биздә, дағ биздә.
Новруз гонаг кәлибдир,
Кеф биздә, дамаг биздә.
(Һамы тәкрар едиб, ојнајыр...)
***
Торпағыма јаз кәләр,
Новруз кәләр, јаз кәләр.
Дүзүлүб дәстә-дәстә,
Өрдәк кәләр, газ кәләр.
***
Торпағын лаласы вар,
Мешәнин таласы вар.
Јаза чох бел бағлама,
Онун да чәзасы вар...

Күлүшүрләр...

а) Торпаг, уғрунда өлән варса, вәтәндир

б) Торпаг инсанларын ганы илә јоғрулур.

в) Инсан торпагдан јаранмышдыр.

г) Инсан торпаға дөнәчәкдир.

д) Торпаг бәр-бәрәкәтимиздир. 7 нәфәр.

е) Торпаг дејир-әз мәни, әзизләјим сәни.

с) Ахыр мәканымыз торпагдыр.

Шәнлик беләчә давам едир. Маһны охујур, рәгс едирләр, ширнијјат пајланыр.

Апарычы:

Јансын һәр евин шамы
Битди Новруз бајрамы...
Һамы тәкрар едир:
Јени илин илк күнү,
Елин әзиз бајрамы
Һамы:
Мәһлә-мәһлә доланыб
Гапылары пусдуг биз.
Көзәл сөзләр ешидиб,
Хәлвәт гулаг асдыг биз. (тәкрар).
Һамы:
Лопалара од вурун
Зүлмәт нура гарышсын.
Әзиз күндүр, күнаһдыр,
Күсүлүләр барышсын. – (һамы)
**
Нимчәләрә дүзүлсүн,
Једди ләјүн ширнијјат.
Һамы:
Гоғал, говут, пахлава,
Идә, бадам, гоз, набат.
**
Нәғмә дејир гарангуш,
Новрузкүлү битибдир.
Һамы:
Папаг атын, пај алын,
Сон чәршәнбә јетибдир! (Хор).
**
Јансын һәр евин шамы,
Кәлиб Новруз бајрамы,
Һамы:
Јени илин илк күнү
Елин әзиз бајрамы. (Хор...)

Һамы әл чалыр, рәгс давам едир.

Евиниздә бар-бәрәкәт, өзүнүзә хошбәхтлик, чан сағлығы арзуламагла сиздән ајрылырыг.

Гој тале бизә јар олсун, торпагларымыз өз саһибләринә гајтарылсын, кәлән новрузу Шушада –Чыдыр дүзүндә гаршылајаг!

Амин!!!

Сон.

ОРТА ҮМУМТƏҺСИЛ МƏКТƏБЛƏРИНИН V-VI, X-XI СИНИФЛƏРИНДƏ СЕЧМƏ ФƏНН КИМИ ƏДƏБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТƏХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Республикамызда тəһсил ислаһаты уғурла һəјата кечирилир. Инди ајры-ајры фəнлəрин тəдрисинə јени мүнасибəт тəлəб олунур. Бу тəлəбə əсасəн республикамызда базис тəдрис планы һазырланмыш, онун əсасында исə тəдрис планлары ишлəнмиш, назир М.Мəрдановун əмри илə тəсдиг олунуб мəктəблəрин истифадəсинə верилмишдир.

2000/2001-чи тəдрис илиндə республикамызын үмумтəһсил мəктəблəринин V,VI, X,XI синифлəри јени мəзмунлу тəдрис планы үзрə ишлəјирлəр. Јени тəдрис планында шакирдлəрин үмуми тə'лим јүкүндəн əлавə онларын марағы нəзəрə алынараг кəлəчəкдə јијəлəнəчəк ихтисас саһəси үзрə сечмə фəнлəр бахымындан əлавə билик вермəк нəзəрдə тутулур. Əлбəттə, сечмə фəнн ады алтында верилəн билик мəчбури фəнн үзрə верилəн биликлəрин дəринлəшдирилмəсинə вə мөһкəмлəндирилмəсинə истигамəтлəндирилмəлидир, лакин онларын тəкрарындан ибарəт олмамалыдыр. Һəр бир сечмə фəнн үзрə ајрыча програм тəртиб етмəк мəгсəдə даһа мүвафигдир. Бу програмын мəзмуну сечмə фəнлəрə үмуми саатдан ајрылан саатын мигдарындан асылыдыр. Бу бахымдан јанашдыгда əдəбијјат үзрə сечмə фəнн програмы бир нечə вариантда ола билəр. Бизим тəгдим етдијимиз бу вариант јухарыда көстəрилəн V-VI синифлəрин һəр бириндə һəфтəдə 1 саат, X-XI синифлəрин һəр бириндə исə һəфтəдə 2 саат һесабы илə ишлəнмишдир.

Програм елə ишлəнмишдир ки, мүəллим ондан планлашдырма кими дə истифадə едə билəр.

V СИНИФ (34 саат)

I РҮБ (8,1 с)

Азəрбајчан шифаһи халг əдəбијјаты. Гэдим тарихə, зəнкин форма вə мəзмуна малик олан Азəрбајчан шифаһи халг əдəбијјаты үзрə верилмиш биликлəрин дəринлəшдирилмəси (əлавə мүвафиг материаллар вермəклə). Шифаһи халг əдəбијјаты үмуми халгын јарадычылыг мəһсулу кими. Халг əдəбијјатынын шифаһи јајылмасы, чохвариантлылығы, нөвлəри вə жанрлары. Халг сəнəтинин башга саһəлəри илə фолклорун əлагəси, тəрбијəви вə естетик əһəмијјəти.

3 саат.

Ə.Мəммəдханлынын «Буз һејкəл» əсəри. «Буз һејкəл» əсəри үзрə верилмиш биликлəрин системə салынмасы. Һекајəдə ананын өвлада олан мəһəббəтинин бəдии ин'икасы. Мүһарибəјə, дүшмəнə нифрəт вə гəзəб һиссинин ифадəси. Мүһарибə мөвзусунда јазылмыш башга материаллар əлавə етмəклə бу дөвр əдəбијјатымыз һаггында тəсəввүрүн кенишлəндирилмəси.

1 саат.

Шакирдлəрдə ифадəли оху бачарығынын инкишаф етдирилмəси.

1 саат.

«Китаби-Дəдə Горгуд» дастанында халг дејимлəринин, ифадəлəринин əкси барəдə мə'луматларын дəринлəшдирилмəси. Əлавə олараг «Духа Гоча оғлу Дəли Домрул боју»нун мəзмунунун өјрəдилмəси. Дастан һаггында мə'луматын дəринлəшдирилəрəк мөһкəмлəндирилмəси.

2 саат.

«Бостанчы вə Шаһ Аббас» нағылында доғручулуг, сəхавəтлилик истигамəтиндə гојулмуш мəсəлəлəрин дəринлəшдирилмəси. «Хачə Нəсрəддин Туси вə бостанчы» нағылынын мəзмунунун өјрəдилмəси.

1 саат.

Рүб əрзиндə верилмиш билик, бачарыгларын системə салынмасы.

1 саат.

II РҮБ (6,1 с)

«Бафтачы Шаһ Аббас» нағылы. Нағылын мəзмуну. «Мəликмəммəд» нағылы илə «Бафтачы Шаһ Аббас» нағылынын мүгајисəси, онлар арасындакы фəргин мүəјјəнлəшдирилмəси. Алынан нəтичəјə əсасəн сеһрли нағыл вə тарихи нағыл һаггында билијин дəринлəшдирилмəси.

2 саат.

Бајатылар. Бајатыларын мөвзу даирəси. Бајатыларда аз сөзлə дəрин фикрин сөјлəнмəси онун поетик хүсусијјəти кими.

1 саат.

«Сумгајыт» вə Чејранбатан» əфсанəси. Əфсанəлəрин мəзмуну. «Көјəрчин» əфсанəси илə мүгајисə əсасында əфсанəлəрин мөвзу мүхтəлифлији. Шакирдлəрдə əфсанəлəрин нөвлəри һаггында мə'луматын кенишлəндирилмəси вə мөһкəмлəндирилмəси.

1 саат.

«Молла Нəсрəддин»ин лəтифəлəри. Бир нечə лəтифə əсасында лəтифəлəрин мəзһəкəли нəср парчасы олмасы һаггында тəсəввүрүн јарадылмасы. Əфсанə илə лəтифəлəрин мүгајисəси. Лəтифəлəрин һəјати реаллыгла бағлылығы.

2 саат.

Шакирдлəр тəрəфиндəн əлавə охунмуш материалларын музакирəси, үмумилəшдирилмəси вə мөһкəмлəндирилмəси.

1 саат.

III РҮБ (9,1 с)

Ə.Чавадын «Көј көл» ше'ри. Ше'рдə тəбиəт көзəлликлəринин бəдии ифадəси. Ше'рин мəзмунуна əсасəн тəбиəт лирикасы һаггында мə'лумат.

1 саат.

А.Шаигин «Дағлар султаны» ше'ри. Ше'рдә Азәрбајчанын һәјат тәрзинин ифадәси. Јазычынын һәјаты мүшаһидә габилијјәти. А.Шаиг јарадычылығынын Азәрбајчан ушаг әдәбијјатында јери.

А.Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсинин мәзмуну. Онун мүасир һәјатла әлагәләндирилмәси. Азәрбајчанда нефт сәнајесинин инкишафы. Мүасир техника сајәсиндә фәһлә әмәјинин јүнкүлләшдирилмәси. Нәср әсәриндә һадисәләрин епик тәсвири һаггында билијин дәринләшдирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси.

2 саат.

Мөвсүм-мәрасим нәғмәләри. Нәғмәләрдә халг адәтләринин ифадәси. Програмда көстәриләнләрдән әлавә шакирдләрин билдикләри, өјрәндикләри халг адәт-ән'әнәләри үзрә сөһбәтләрин кенишләндирилмәси. Бу нүмунәләрдән чыхарылан нәтичә вә буна әсасән нәғмәләрин мөвзусу, әһатә даирәси һаггында верилмиш мә'луматларын дәринләшдирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси.

2 саат.

М.Ә.Сабирин «Мәктәб шәргиси» ше'ри. Ше'рин ифадәли охусу. Ше'рдә ушагларын кәләчәјинә-онларын маарифләнмәсинә шаирин гајғысынын ифадәси. Ше'рдә ишләдилән ифадәләрә әсасән мәчаз нөвләри һаггында верилмиш мә'луматын дәринләшдирилмәси.

М.Ә.Сабирин «Ағачларын бәһси» ше'ри. Әсәрин мәзмуну, шаирин аллегоријаја мүрачиәтинин сәбәби, ше'рдән чыхарылан әхлаги нәтичә. Әсәрин мәзмунуна әсасән аллегорија вә аллегорик образ һаггында шакирдләрин билијинин кенишләндирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси.

2 саат.

Шакирдләрин мүстәгил охудуглары әсәрләр үзрә сөһбәт, онларын әдәби биликләринин дәринләшдирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси.

2 саат.

IV РҮБ (7,1 с)

А.Сәһһәтин «Ата вә оғул» ше'ринин охусу. Ше'рдә ушагларын тәһсил алмасына шаирин гајғысы. Ше'рин мәзмунуна әсасән мәктәбин аилә илә сых әлагәси, онларын тәләбләриндә вәһдәт.

1 саат.

А.Сәһһәтин «Тәнбәл» ше'ри. Ше'рин ифадәли охусу. Ше'рдә шаирин ушаглары тәнбәлликдән узаглашдырыб, ишә, фәалијјәтә сөвг етмәси. Шаирин ше'рләринин мәзмуну әсасында А.Сәһһәтин ушаг психолокијасына бәләдлији. Ше'рдә нәзәрә чарпан аһәнкә әсасән нәзм һаггында билијин дәринләшдирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси.

1 саат.

М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, дағ чичәји» һекајәси. Һекајәнин мәзмунунун мәнимсәдилмәси. Һекајәдә мүәллифин улу кечмишимизә мүнасибәти. Бу әсәрдә ананын оғлуну сүд вә дағ чичәјинин гарышығы илә сағалтмасы. Һекајәдә Буғача гаршы ишләдилән һијлә. Хәјанәтә гаршы – Буғачын атасынын әмәлинә гаршы күзәшт етмәси. Тәсвир һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси

2 саат.

«Короғлу» дастанында «Короғлу вә Дәли Һәсән» голунун мәзмуну. Бу голда (һиссәдә) Алы кишинин Рөвшәнә (Короғлуја) мәсләһәти. Короғлу илә Дәли Һәсәнин көрүшү. Дәли Һәсәнин Чәнлибелә кәлмәси. Дастан һаггында шакирдләрә верилән билијин дәринләшдирилмәси.

3 саат.

Бәдии әсәрләрин охусу.

1 саат.

VI СИНИФ (34 с)

I РҮБ (8,1 с)

Ашыг Әләскәрин «Көрдүм» («Кедирдим, күзарым дүшдү булаға..») вә «Дағлар» («Баһар фәсли, јаз ајлары кәләндә..») гошмалары. Гошмаларда тәбиәт көзәлликләринә ашығын мүнасибәти. Гошманын вәзни, гафијә гурулушу, бөлкү принсипи һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси. Шакирдләрдә тәбиәт көзәлликләринә мәһәббәт һиссинин ашыланмасы.

2 саат.

«Дәдә Горгуд» дастанындан «Бамсы Бејрәк» боју. Верилмиш һиссәнин мәзмунунун өјрәнилмәси. Бу бојда Бејрәк Дәдә Горгуд гәһрәманларындан бири кими. Әсәрдә саф мәһәббәтин күчү. Бојда Дәдә Горгудун иштиракы.

2 саат.

А.Шаигин «Дурсун» һекајәси. Һекајәнин мәзмунунун өјрәнилмәси. Һадисәләрин баш вердији Борчалы маһалы Азәрбајчан торпағынын бир һиссәси олмасы һаггында тәсәввүрүн јарадылмасы. Һекајәдә тәбиәт тәсвири. Јазычынын ишләтдији тәсвир васитәләри, онларын әсасында шакирдләрин бәдии дил һаггында мә'луматларынын дәринләшдирилмәси.

2 саат.

С.С.Ахундовун «Ган булағы» һекајәси. Һекајәнин мәзмуну. Әсәрин Ган булағы адланмасынын сәбәби. Јазычынын әдавәтә, ган дүшмәнчилијинә мүнасибәти. Һекајә һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси.

2 саат.

Нәср әсәрләринин бәдии охусу үзәриндә иш.

1 саат.

II РҮБ (6,1 с)

Г.Закирин «Дәвә вә ешшәк» тәмсили. Тәмсилин мәзмунунун өјрәнилмәси. Тәмсилдә шәхсләндирмә вә нитгләндирмәнин әсас көтүрүлмәси. Јазычынын аллегоријаја мүрачиәт етмәсиндә әсас мәгсәд. Тәмсилдән чыхарылан әхлаги нәтичә.

2 саат.

Шаһ Исмајыл Хәтаинин гошмаларындан нүмунәләр. «Дәһнамә» әсәриндән «Баһаријјә» һиссәси. Верилмиш парчаларын лирик мәзмуну. «Дәһнамә»дә шаирин тәбиәтә мүнасибәти. Шаирин ишләтдији тәсвир вә ифадә васитә-

ләри.

Гошманын поетик хүсусијјәтләри һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси.

2 саат.

Н.Кәнчәвинин «Сирләр хәзинәси» әсәриндән «Ики рәгиб алимин һекајәти» мәнзум һекајәси. Һекајәнин мәзмуну. Һекајәдә шаирин чәсарәти, горхмазлығы тәблиғ етмәси, горхаглығын тәнгиди.

Мәнзум һекајәнин гафијә гурулушу үзәриндә практики иш.

2 саат.

Классик ше'р нүмунәләринин охусу үзәриндә иш.

1 саат

III РҮБ (9,1 с)

Елчин Әфәндијевин «Талвар» һекајәси. Һекајәнин мәзмуну. Әсәрдә јазычынын һәјат мүшаһидәсинин бәдии ифадәси. Әлиаббас кишинин әмәксеварлији вә пешәсинә дәрин мәһәббәти. Аилә үзвләринин Әлиаббас кишијә мүнасибәти. Һекајәдән чыхарылан әхлаги нәтичә.

1 саат.

Ч.Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәси. Һекајәнин мәзмуну. Әсәрдә Новрузәли авамлығын үмумиләшмиш сурәти кими. Һекајәдә јазычынын Новрузәлијә јумористик мүнасибәти. Сатира вә јумор һаггында верилмиш мә'луматларын дәринләшдирилмәси.

2 саат.

Ә.Һагвердијевин «Диш ағрысы» һекајәси. Һекајәнин мәзмуну. Һекајәдә хәсислијин тәнгиди. Ә.Һагвердијевин дикәр һекајәләри үзрә сөһбәт апармагла јазычынын сәнәткарлыг хүсусијјәти һаггында билијин верилмәси.

2 саат.

Б.Ваһабзадәнин «Ана дили» ше'ри. Ше'рдә шаирин ана дилинә мүнасибәти. Әсәрдә ана дилинин нәсилләрин јадикары кими тәблиғи. Ана дилинин гәдринин билинмәсинә чағырыш.

1 саат.

Ә.Мәммәдханлынын «Гызыл гөнчәләр» һекајәси. Һекајәнин мәзмунунун өјрәнилмәси. Һекајәдә Сүрәјја вә гоча Фируз образлары. Онларын ачыначаглы һәјаты. Һекајәдә јазычы һуманизминин бәдии ифадәси.

1 саат.

Нәср әсәрләринин хүсусијјәти. Һадисәләрин епик тәсвири. Нәср әсәрләриндә мәнфи, мүсбәт образлар. Образларын сәчијјәләндирилмәси. Бәдии портрет һаггында верилмиш биликләрин кенишләндирилмәси. (Бәдии нүмунәләр әсасында)

3 саат.

IV РҮБ (7,1 с)

С.Вурғунун «Ананын өјүдү» ше'ри. Ше'рин лирик мәзмуну. Ше'рдә ана мәһәббәтинин бәдии ифадәси. Ананын оғлуна төвсијәси: Вәтәнин кешијиндә ајыг-сајыг дурмағын вачиблији. Ше'рин лирик мәзмунунун букүнкү шәраитлә әлагәләндирилмәси вә ондан чыхарылан әхлаги нәтичә.

С.Вурғунун «Мәнә белә сөјләдиләр» ше'ри. Ше'рин мәзмуну. Шаирин танымадығы бир адамын шаирә сөјләдији фикрин мәзмуну: Јаралы әскәрин сон нәфәсдә Вәтәни анмасы вә онун шаирә тә'сири. Шаирин узун заман һадисәни унуда билмәмәси вә јаралы әскәрин хатирәсинин шаир тәрәфиндән әзиз тутулмасы.

3 саат.

А.Сәһһәтин «Сәһәр» ше'ри. Ше'рин мәзмуну, кәнд шәраитинин тәсвири. Ше'рдә ишләнән бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри. Ше'рин дүзкүн, ифадәли охусу үзәриндә иш.

1 саат.

М.Ә.Сабирин «Гарынча» вә «Нә јазым» ше'рләри. Ше'рләрин һәр биринин мәзмуну. «Гарынча» ше'риндә зәһмәтин тәблиғи. Ше'рдән чыхан әхлаги нәтичә. «Нә јазым» ше'ри. Ше'рдә шаирин сөз сәнәткары гаршысында дуран вәзифәнин поетик ифадәси. Ше'рдә доғрулуғун, реаллығын бәдии ифадәси. Һәр ики ше'рин ифадәли охусу үзәриндә иш.

2 саат.

Н.Кәнчәвинин «Једди көзәл әсәриндән «Бәһрам вә чобан» мәнзум һекајәси. Һекајәнин мәзмуну. Чобанын ити чәзаландырмасынын сәбәби, Бәһрам шаһын бу һадисәдән нәтичә чыхармасы, ејшишрәтдән узаглашыб өлкәни әдаләтлә идарә етмәјә башламасы.

1 саат.

Рүб әрзиндә охунмуш материаллар әсасында шакирдләрин әдәби билијинин дәринләшдирилмәси.

1 саат.

X СИНИФ (68 саат)

I РҮБ (18 с)

XIX әсрин I јарысында ичтимаи-сијаси вәзијјәт һаггында програмда верилән мә'луматын дәринләшдирилмәси.

1 саат.

И.Гутгашынлы. «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым» һекајәси. Һекајәнин мәзмуну вә тәһлили.

1 саат.

А.Бакыханов. Һәјаты, јарадычылығы һаггында мә'лумат. Бәдии јарадычылығы: Ше'рләри; «Фатма тар чаларкән» ше'ринин охусу вә тәһлили. Мәнзум һекајәләри вә тәмсилләри.

«Китаби-Әскәријјә» һекајәсинин мәзмуну вә тәһлили.

3 саат.

Г.Закир. Мәнзум һекајәләри вә тәмсилләри. «Тәрланлар вә елчиләр» мәнзум һекајәсинин мәзмуну, идеја-естетик тәһлили. Тәмсилләри. «Дәвә вә ешшәк» тәмсилинин мәзмуну. Дәвә илә ешшәјин мүбаһисәси. Ешшәјин агибәти.

Сатирик үслуб һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси.

2 саат.

Ә.Нәбати.
Ә.Нәбатинин гәзәлләриндән нүмунәләр.

«Нә олмуш, билмирәм, јарәб, һаггы бир бүлбүлишејда...»;

«Олу' јарәб ки, дүшә дамәни-чанан әлимә...»;

«Билмәм ки, едәр ахир

ол нәркиси-мәстанә...»
мәтләли гәзәлләрин охусу үзәриндә иш, онларын лирик мәзмуну. Гәзәлин жанр хүсусијјәти. Лирик гәһрәман һаггында биликләрин дәринләшдирилмәси.

3 саат.

М.Ф.Ахундов. Ше'р јарадычылығы һаггында шакирдләрин тәсәввүрүнүн кенишләндирилмәси. «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» вә «Һачы Гара» комедијалары. Бу әсәрләрин мәзмуну, онларын драматик охусу үзәриндә иш. Әсәрдә мүәллифин јаратдығы комик вәзијјәт. Әсәрин гәһрәманларына мүәллифин мүнасибәти. Бу әсәрдә тәчәссүм етдирилән һадисәләрин типиклији.

Көркәмли әдәбијјатшүнасларын (В.Г.Белински) сөјләдији фикирләр. Комедија һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси.

М.Ф.Ахундовун нәзәри-тәнгиди мәгаләләри.

7 саат.

Верилмиш биликләрин үмумиләшдирилмәси.

1 саат.

II РҮБ (14 саат)

С.Ә.Ширванинин јарадычылыг хүсусијјәти. Гәзәлләри:

«Хаһ Муса дамәнин тут, Хаһ Иса, еј фәта...»;

«Хоша ол ашигә ким мәчлисиндә јари ола...»;

«Вермәнәм көнлүмү бир дилбәрә бундан сонра...»
гәзәлләринин охусу үзәриндә иш: Бу ше'р нүмунәләринин өлчүсү әсасында әруз вәзни һаггында верилмиш биликләрин дәринләшдирилмәси.

С.Ә.Ширвани јара дычылығына Фүзулини тә'сири. (Фүзулијә нәзирә).

С.Ә.Ширванинин өјү дләри үзәриндә иш. Бу күнк кәнчлијин тәрбијәсиндә он ларын әһәмијјәти.

5 саат

XIX әсрин IV рүбүндә Азәрбајчан әдәбијјаты һаг гында верилмиш билијин дә ринләшдирилмәси.

2 саат.

Н.Б.Вәзиров. Әсасы М.Ф. Ахундов тәрәфиндә гојулан Азәрбајчан драма туркијасынын Вәзиров тәрә финдән инкишаф етдирил мәси.

Драматургун бир пәрдәли пјесләри һаггында мә'лумат. «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» әсәри үзә риндә иш. Драматик диалог вә монолог һаггында нәзәри мә'луматын дәринләшдирил мәси.

5 саат

Сәрбәст мөвзуда инша.

2 саат

III РҮБ (20 саат)

Ашыг Әләскәри «Кәлсин», «Көзәл» кәрајлы лары. «Дүшдү», «Көзәлләр гошмалары. «Чатһачат» «Гыжһагыж» тәчнисләри.

Ашыг әдәбијјаты һаг гында верилмиш билијин дә ринләшдирилмәси. Јарада вә јашадан ашыглар. Ашы Әләскәрин јарадычылығ тимсалында Азәрбајчан ашы поезијасынын зәнкинлији Кәтирилән нүмунәләр әса сында Ашыг Әләскәрин сө

дән истифадә габилијјәти.

Шифаһи халг јарадычылығынын ашыг поезијасы голу һаггында верилмиш нәзәри мә'луматларын дәринләшдирилмәси.

5 саат.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты. Әсрин әввәлләриндә демократик идејаларын күчләнмәси вә әдәбијјатда бунун екси. Азәрбајчанда дәрч олунан мәтбуат органлары: «Дәбистан», «Рәһбәр», «Мәктәб» журналлары вә һәмин журналларда маарифчилик идејаларынын екси. Азәрбајчан шаирләринин бу журналларда иштиракы. Бу дөврдә јазыб-јарадан сәнәткарлардан А.Сәһһәт, А.Шаиг вә башгаларынын јарадычылығы һаггында верилмиш биликләрин дәринләшдирилмәси.

Ф.Б.Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» һаггында мә'лумат. Һәмин әсәрдә Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринин јарадычылығына верилән гијмәт.

Ф.Б.Көчәрлинин јарадычылыг нүмунәсиндә әдәби тәнгид вә онун әдәбијјатшүнаслығын бир голу олмасы һаггында верилән билијин дәринләшдирилмәси.

5 саат.

Ҹ.Мәммәдгулузадә әдәбијјатымызда көркәмли драматург, насир вә мүһәррир кими.

«Өлүләр» әсәри. Әсәрин идеја мәзмуну үзәриндә иш.

Ҹ.Мәммәдгулузадә кичик һекајәләр устасы кими. «Каманча», «Уста Зејнал», «Гурбанәли бәј» вә б. һекајәләри, «Азәрбајчан» мәгаләси.

Ҹ.Мәммәдгулузадәнин мүһәррирлик фәалијјәти. Ҹ.Мәммәдгулузадәнин «Азәрбајчан Молла Нәсрәддини» адланмасынын сәбәби.

Ҹ.Мәммәдгулузадәнин фелјетонлары, онларын идеја-естетик мәзмуну.

Һәмидә ханым Мәммәдгулузадәнин Мирзә Ҹәлил һаггында хатирәләри.

5 саат.

М.Ә.Сабирин јарадычылыг хүсусијјәти. «Сатырам» ше'ринин тәнгид һәдәфи. «Гојма кәлди», «Сәбр елә», «Ај чан, ај чан» ше'рләри үзәриндә иш. М.Ә. Сабир јарадычылығынын хүсусијјәти һаггында верилмиш мә'луматын дәринләшдирилмәси вә үмумиләшдирилмәси.

М.Ә.Сабир јарадычылығы вә «Молла Нәсрәддин» журналы.

4 саат.

Рүб әрзиндә кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси.

1 саат.

IV РҮБ (16 саат)

Н.Нәриманов көркәмли әдиб вә дөвләт хадими кими. «Баһадыр вә Сона» әсәри. Әсәрин идеја-естетик гајәси, әсас образлары: Баһадыр вә Сона. Онларын мәһәббәтинә мане олан учурум дәрәләр.

Роман һаггында верилмиш нәзәри билијин дәринләшдирилмәси.

3 саат.

М.Һади. «Тәранеји-милли», «Бүлбүл», «Арзуји-дил», «Фачиеји - һәјатымыздан бир пәрдә», «Молла Нәсрәддин»ә, «Дад Истибдаддан» вә с. ше'рләри үзәриндә иш. Бу нүмунәләр әсасында М.Һади јарадычылығы, онун дил-үслуб хүсусијјәти үзрә иш.

3 саат.

Азәрбајчан халг чүмһуријјәти дөврүндә Азәрбајчан әдәбијјаты. Бу дөврдә јазыб-јарадан сәнәткарлар - Ә.Һагвердијев, С.С.Ахундов вә дикәр сәнәткарларын јарадычылығы һаггында билијин кенишләндирилмәси вә дәринләшдирилмәси.

3 саат.

А.С.Пушкин рус әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси кими.

«Капитан гызы», «Гарачылар», «Бахчасарај фонтаны», «Гафгаз» вә с. әсәрләри үзәриндә иш. Шаирин јарадычылыг хүсусијјәтләринә даир верилмиш биликләрин дәринләшдирилмәси.

3 саат.

Түрк әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләри. Намик Камал, Тофиг Фикрәт, Акиф (Әрсој) Меһмет, Назим Һикмәт вә башгаларынын јарадычылыг нүмунәләри үзәриндә иш вә гардаш түрк халгынын әдәбијјаты һаггында мә'луматын дәринләшдирилимәси.

3 саат.

Рүб әрзиндә кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси.

1 саат.

XI СИНИФ (68 саат)

I РУБ (18 с)

Дөврүн әдәби хүласәси. Әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда ичтимаи-сијаси вәзијјәт, баш верән һадисәләрин әдәбијјатда екси. Әдәбијјатын инкишафына дөвләт гајғысы. 20-чи илләрдә јаранан мәтбуат органлары. («Маариф ишчиси», «Гызыл Гәләм», «Әдәбијјат чәбһәсиндә», «Шәрг гадыны» дикәр мәтбуат органлары). Әдәбијјатын инкишафында бу мәтбуат органларынын ролу. Јашлы нәслә мәнсуб олан јазычыларла јанашы, әдәбијјата јени кәлән гүввәләр (С.Вурғун, С.Рүстәм, Р.Рза вә башгалары). Әдәбијјатын инкишафында онларын ролу.

2 саат.

20-30-чу илләрдә әдәбијјатын вәзијјәти, јашлы нәслә мәнсуб олан јазычылардан Ч.Мәммәдгулузадә, Ә.Б.Һагвердијев, С.С.Ахундов, М.С.Ордубади вә башгаларынын һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси.

Ч.Мәммәдгулузадә јарадычылығында көһнәлијә гаршы мүбаризә. «Түрк китаблары», «Чадра вә папаг», «Мәктәбдә чаршаб, јахуд чаршабда мәктәб», «Театр сөһбәтләри», «Јашасын белә милләт» вә с. кими мәгаләләрин үзәриндә иш.

3 саат.

С.С.Ахундовун «Тәнгид вә тәблиғ» театры үчүн јаздығы кичик һәчмли пјесләри – «Шаһсәнәм вә Күлпәри», «Јени һәјат», «Бир елмин нәтичәси» әсәрләри үзәриндә иш. Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафында С.С. Ахундовун ролу.

2 саат.

М.С.Ордубади. Азәрбајчан бәдии нәсринин инкишафында М.С.Ордубадинин ролу. Јазычынын «Думанлы Тәбриз» романы. Азәрбајчан әдәбијјатында роман жанры. Тарихи роман һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси.

4 саат.

Ч.Чаббарлы. Ч.Чаббарлы әдәбијјатымызда шаир, насир вә драматург кими.

«Севил» пјеси. Әсәрин идеја мәзмуну. Пјесин әсас образлары. Ч.Чаббарлынын һекајәләри. «Күләр», «Фирузә», «Диларә» һекајә жанрынын типик нүмунәләри кими.

М.Арифин «Ч.Чаббарлынын јарадычылыг јолу» адлы китабы илә танышлыг. Әдәби тәнгид һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси.

3 саат.

Һ.Чавид. Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм. Һ.Чавид бу романтизмин көркәмли нүмајәндәси кими.

«Сәјавуш» пјеси. Пјесин мәзмуну. Образларын сәчијјәләндирилмәси.

Азәрбајчан әдәбијјатында , в натуре, мәнзум драм. Һ.Чавид әдәбијјатымызда илк мәнзум драм мүәллифи кими.

М.Ч.Чәфәровун «Һ.Чавид» монографијасы илә танышлыг.

3 саат.

Рүб әрзиндә верилмиш биликләрин үмумиләшдирилмәси.

1 саат.

II РУБ (14 саат)

Ј.В.Чәмәнзәминли. Һекајәләри вә «Гызлар булағы» романы.

Ј.В.Чәмәнзәминли бәдии нәсримизин көркәмли нүмајәндәләриндән бири кими. Сәнәткарлыг хүсусијјәтләри. «Гызлар булағы» әсәринин идеја мәзмуну, образларын сәчијјәләндирилмәси. Әсәрдә мәчазлар системи.

Бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри һаггында нәзәри билијин дәринләшдирилмәси.

3 саат.

М.Мүшфиг. «Тар», «Телеграф телләри», «Күләкләр» ше'рләринин лирик мәзмуну. «Буруглар арасында» поемасы нефт саһәсиндә чалышан әмәкчиләрин зәһмәтинин бәдии ифадәсини верән илк әсәр кими. Шаирин әсәрләриндә јүксәк ше'ријјәт.

2 саат.

40-50-чи илләрдә әдәбијјат. Өлкәдәки ичтимаи-сијаси вәзијјәт. Азәрбајчан әдәбијјаты мүһарибә илләриндә. С.Вурғунун

«Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән,

Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән» мисралары гәләбәјә чағырыш кими.

50-чи илләрдә өлкәдәки гуручулуг ишләри. Бунун бәдии әдәбијјатда ин'икасы. Бу дөврдә фәалијјәт көстәрән Азәрбајчан шаир вә јазычылары.

2 саат.

С.Вурғун. С.Вурғун көркәмли шаир вә ичтимаи хадим кими. Шаирин јарадычылығында Азәрбајчанын фүсункар көзәллијинин тәрәннүмү. («Талыстан» ше'ри).

Поемалары. «Муған» вә «Зәнчинин арзулары» поемалары үзәриндә иш. Поемада адамларын (Сарван вә Манја) әмәк харүгәләринин бәдии ифадәси. Әсәрдә халгын зәнкин сөз хәзинәсиндән шаирин истифадә бачарығы.

«Фәрһад вә Ширин» драмы. Драм үзәриндә иш. Шаирин драматуркијасынын хүсусијјәти.

5 саат.

Рүб әрзиндә кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси.

2 саат.

XI зеcтмә ü yаlит 1/

III РҮБ (20 саат)

С.Рүстәм. Һәјаты, јарадычылыг хүсусијјәтләри һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси. С.Рүстәмин мүһарибә илләриндәки фәалијјәти.

«Гачаг Нәби» адлы мәнзум драмы. Нәби халг гәһрәманы кими. Зүлм вә истибдада гаршы онун мүбаризәси. Драмда Һәчәр Азәрбајчан гадынлығынын мәрдлијини тәчәссүм етдирән образ кими.

С.Рүстәмин чәнуб ше'рләри үзәриндә иш. С. Рүстәм јарадычылығынын бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләри.

5 саат.

С.Рәһимов. С.Рәһимов Азәрбајчан нәсринин көркәмли нүмајәндәси кими.

С.Рәһимов Азәрбајчан әдәбијјатында епопеја мүәллифи кими. «Шамо» әсәринин мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш.

С.Рәһимовун «Медалјон», «Ајналы» повестләри. Повестләрин мөвзусу вә идејасы.

4 саат.

М.Ибраһимов. Һәјаты вә јарадычылыг хүсусијјәтләри. М.Ибраһимов көркәмли насир, драматург вә ичтимаи хадим кими.

«Кәләчәк күн» романы. Романын мөвзусу вә идејасы. Романдакы әсас образлар, онларын сәчијјәләндирилмәси.

Тәсвир вә тәһкијә һаггында верилмиш нәзәри билијин дәринләшдирилмәси.

Азәрбајчан бәдии нәсринин инкишафында М.Ибраһимовун ролу.

4 саат.

Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында верилмиш биликләрин дәринләшдирилмәси.

Әли Тудә, Мәдинә Күлкүн, Зөһраб Таһир, Сәмәд Беһрәнки вә башгаларынын јарадычылыг нүмунәсиндә Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында билијин мөһкәмләндирилмәси.

2 саат.

Әдәбијјатда јени мәрһәлә. 60-чы иллләрдән сонра әдәбијјатда өзүнү көстәрән јенилик руһу.

И.Шыхлы. «Дәли Күр» романы. Романдакы әсас образлар. Чаһандар ағанын сәчијјәләндирилмәси. Романда азәрбајчанлы психолокијасынын ифадәси.

Ј.Сәмәдоғлунун «Гәтл күнү» әсәри. Әсәрин мөвзусу вә идејасы. Образларын сәчијјәләндирилмәси.

И.Шыхлы вә Ј.Сәмәдоғлу ичтимаи хадим кими.

3 саат.

Рүб әрзиндә кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси.

2 саат.

IV РҮБ (16 саат)

Р.Рза. «Вәфа» пјеси. «Рәнкләр» ше'рләр силсиләси.

Р.Рзанын һәјат вә јарадычылығы һаггында верилмиш биликләрин дәринләшдирилмәси.

«Вәфа» пјесинин идеја-естетик мәзмуну. Адамларын өн чәбһәдә вә әмәк саһәсиндәки фәдакарлығы. Әсәрдә әсас образлар, онларын сәчијјәләндирилмәси.

«Рәнкләр» ше'ри үзәриндә иш. Бу ше'рләр силсиләсиндә фәлсәфи үмумиләшдирмә.

3 саат.

М.Һүсејн. «Абшерон» романы вә «Одлу гылынч» һекајәси.

М.Һүсејн Азәрбајчан нәсринин көркәмли нүмајәндәси кими.

«Абшерон» романынын идеја-естетик мәзмуну. Азәрбајчан нефт сәнајесинин инкишафы вә онун романда бәдии ин'икасы. Романын әсас образлары. Уста Рамазан вә Таһир, онларын характеристикасы.

«Одлу гылынч» һекајәси халгымызын тарихи кечмишини әкс етдирән бәдии нүмунә кими. Һекајәдә Вараз образы вә онун вәтәни мүдафиә һаггында Чаваншира мәсләһәти.

Азәрбајчан нәсри вә онун жанр мүхтәлифлији. Нәсрин ајры-ајры нөвләри һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси.

6 саат.

И.Әфәндијев. «Маһны дағларда галды» вә «Сән һәмишә мәнимләсән» пјесләри. Пјесләрин мәзмуну үзәриндә иш. Әсәрләрдә иштирак едән образлар, онларын сәчијјәләндирилмәси.

Азәрбајчан драматуркијасында И.Әфәндијевин јери.

3 саат.

Түрк дилли халгларын нүмајәндәләри. Ч.Ајтматов, О.Сүлејманов вә башгалары.

«АЗИЈА» әсәринин мәзмуну. Әсәрдә иштирак едән әсас образлар, онларын сәчијјәләндирилмәси

2 саат.

Рүб әрзиндә өјрәдиләнләрин үмумиләшдирилмәси.

1 саат.

Планлашдырманы һазырламышлар:
педагожи елмләр доктору,
профессор Ш.МИКАЈЫЛОВ вә
педагожи елмләр намизәди, баш елми
ишчи А.БӘКИРОВА.

KİTABLAR
ALƏMİNDƏ

"ӘДӘБИЈЈАТ НӘЗӘРИЈЈӘСИ"

Педагожи елмләр доктору, профессор Шәмистан Микајыловун бу јахынларда IX-XI синифләр үчүн "Әдәбијјат нәзәријјәси" адлы дәрслији "Маариф" нәшријјаты тәрәфиндән јенидән чап олунмушдур. Китабын елми редактору филолокија елмләри доктору, профессор П.Хәлиловдур. Китаба мүәллиф өн сөз јазмышдыр. О гејд едир ки, "Әдәбијјат нәзәријјәси"нин илк нәшриндән (1982) хејли вахт - он доггуз ил кечир. Бу мүддәт әрзиндә һәмин дәрс вәсаити бир нечә дәфә (1981, 1986, 1988 вә 1996-чы илләрдә) бөјүк тиражла чап олунмуш вә кениш јајылмышдыр.

Һәгигәтән дә, биз, охучулара тәгдим олунан бу дәрс вәсаитинин дәфәләрлә чап едилмәсинин вә орта үмумтәһсил мәктәбләриндә дәрс дејән әдәбијјат мүәллимләри вә шакирдләри тәрәфиндән нечә рәғбәтлә гаршыландығынын шаһиди олмушуг. Бу илләр әрзиндә мүәллиф дәрс вәсаитинин тәчрүбәдә өзүнү нечә доғрултдуғуну мүнтәзәм изләмиш, ихтисас мүәллимләринин мәсләһәтләрини динләјәрәк әсәрин тәкмилләшмәсинә, јени нәшринә наил олмушдур. Ејни заманда тәкмилләшмә просеси илә јанашы, әсәр јенидән диггәтлә редактә олунмуш, гојулмуш мәсәләләр конкретләшдирилмишдир.

Мараглы бурасындадыр ки, мүәллиф әдәбијјат нәзәријјәси проблемләринә даир фикир сөјләјәркән чох тутарлы, јаддагалан, ән зәрури бәдии әсәрләрдән, ше'р парчаларындан классик нүмунәләр кәтирмәклә һәмин нәзәри мүддәалары изаһ етмәјә чалышмышдыр.

Профессор Шәмистан Микајылов јери кәлдикчә елми-тәдгигат әсәрләринә, әдәбијјат нәзәријјәсинин классик нүмунәләринә, Азәрбајчанда, Түркијәдә, Өзбәкистанда, Түркмәнистанда, хүсусән Русијада нәшр олунмуш, "Әдәбијјат нәзәријјәси" дәрслији вә дәрс вәсаитләринә мәнбә кими мүрачиәт етмиш, она әсасланараг әдәбијјатшүнаслыгда гәбул олунмуш фикир вә мүлаһизәләри, мүддәалары сахлајараг Азәрбајчан әдәбијјатына тәтбиг етмишдир.

Ону да гејд етмәји лазым билирик ки, әдәбијјатшүнаслыг елминин мүһүм бөлмәләриндән бири олан әдәбијјат нәзәријјәси һәм мараглы, һәм дә чох чәтин саһәдир. Бәдии әсәрин хүсусијјәтини, һәјаты экс етдирмә принсипини, онун маһијјәтини сәчијјәләндирмәји, мәзмунла форманын вәһдәтинин ачылмасыны, әдәби жанрларын өзүнәмәхсуслуғуну, ајры-ајры дөврләрдә јазыб-јарадан сәнәткарларын јарадычылығынын тәдгиги заманы әмәлә кәлмиш чәрәјанлары вә с. билмәк үчүн шакирдләр мүтләг IX-XI синифләр үзрә әдәбијјат

нәзәријјәсиндән верилмиш билликләрә даһа дәриндән, мүкәммәл нүфуз етмәли, нәзәри мә'луматлары дәринләшдирмәлидир.

Мүшаһидәләр, апардығымыз анкет сорғулары көстәрир ки, орта үмумтәһсил мәктәбләринин сон синфинә - XI синфә әлвида дејән шакирдләрин, демәк олар ки, 80 фаизи әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш билликләри дәрк етмәкдә, гаврамагда чәтинликләрлә үзләшир. Бу нәдән ирәли кәлир? Һаглы олараг бөјүкләримиз, ағсагталларымыз белә бир фикир јүрүдүрләр ки, пис өвлад јохдур, пис валидејн вар, пис шакирд јохдур, пис мүәллим вар.

Бу мә'нада тәрбијә васитәси олан әдәбијјатымызы кәләчәјимиз олан балаларымыза һәртәрәфли өјрәтмәк, севдирмәк, мә'нәви кејфијјәтләр ашыламаг, јухары синифләрдә нәзәри анлајышларын нүмунәләр васитәсилә изаһы, һәмин нүмунәләрин һәртәрәфли тәһлили әдәбијјат мүәллимләринин үзәринә дүшүр. Тәчрүбә көстәрир ки, әксәр әдәбијјат мүәллимләримиз, хүсусилә кәнч мүәллимләр бу нәзәри анлајышлары өзләри гаврамагда вә шакирдләрә чатдырмагда чәтинлик чәкирләр. Белә олан тәгдирдә һәр һансы парчанын, классик нүмунәләрин-програмда өз әксини тапан Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф вә башгаларынын јарадычылығынын өјрәдилмәси заманы нәзәрдә тутулан сәнәткарларын әсәрләрини шакирдләр нечә әхз едә биләрләр. Мүәллим классик ше'рләрдәки бәдии кәзәллији, образлылығы ән инчә деталларына гәдәр көрүб дуја билмирсә, нәзәри анлајышлары дәрк етмирсә, онда шакирдләр нә етмәлидирләр? Онлар тәһлил-тәркибин нә олдуғуну билмирләр, образын, һәр һансы поетик нүмунәнин ачылмасына биканәдирләр. Нијә? Она көрә ки, әввәлдә дедијимиз кими, мүәллимләрин өзләри она гадир олмадыглары һалда, шакирдләрә һансы нәзәри анлајышдан сөһбәт ача биләр? Һәр шеј китабда һазыр шәкилдә шакирдләрә тәгдим олунурса, әдәбијјат нәзәријјәси анлајышлары конкрет әсәрләрин тәдриси заманы мүәллимләр тәрәфиндән изаһ едилмирсә, һансы гаврамадан, мәнимсәмәдән данышмаг мүмкүндүр.

Е'тираф етмәлијик ки, орта мәктәбдә дәрс дејән әдәбијјат мүәллимләринин (јахшы дәрс дејән, фәннини, ихтисасыны дәриндән билән чохсајлы мүәллимләримиз вар) бир гисми өз үзәриндә чалышмыр, 45 дәгигәлик дәрси сөз-сөһбәтлә, лағ-лағыјла баша вурур, бунунла да өз ишини битмиш һесаб едир. Һалбуки әдәбијјатын чаны, ганы сајылан әдәбијјат нәзәријјәси поетик фикирләрин, анламларын ачылмасына хидмәт етдији һалда, әдәбијјат мүәллими олуб әдәбијјаты дәриндән дәрк етмәмәк, әһәмијјәтини баша дүшмәмәк мүәллим адына, тәфәккүрүнә јарашмајан чәһәтдир. Шакирдләр мәчбуријјәт гаршысында галыб фәрди мәшғул олдугда, кәнар мүәллим јанына кетдикдә исә фәнн мүәллимләринин хошуна кәлмир, ондан (шакирддән) "гисас" алмаға чалышырлар.

Мәһз бу бахымдан һәр һансы али мәктәбләрә тестлә гәбул имтаһанлары заманы абитуријентләрин әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш билликләрин мөһкәмләндирилмәсиндә һаггында сөһбәт ачдығымыз бу дәрс вәсатиндән истифадә етмәси зәрурәт тәшкил едир.

Мәсәлән, бу ил гәбул имтаһанларында ДТК-нын III груп үчүн һазырладыглары тест китабчасында верилән бә'зи нүмунәләрә нәзәр јетирәк. Адәтән абитуриjентләр бәдии ифадә васитәләрини бәдии тәсвир васитәләриндән ајрымагда сәһвләрә јол верирләр. Еjни заманда верилмиш нүмунәләрдә бәдии тәсвир, јахуд бәдии ифадә васитәләрини көстәрә билмирләр. Тестдә белә бир нүмунә верилмишдир:

Көjләриндә ат ојнадыр шимшәкләр,
Бир ан олур кур јағышы, долусу.

Тәләб олунур ки, нүмунәдә ишләнмиш бәдии тәсвир васитәсини көстәрин:

а) метонимија, б) символ, в) метофора, д) епитет, е) тәшбеһ.

Дәрс вәсаитиндә метафора һаггында фикир чох ајдын, баша дүшүләчәк бир диллә изаһ едилмишдир: «Метафора» јунан сөзү олуб, көчүрмәк мә'насыны ифадә едир. Азәрбајчан әдәбиjјатшүнаслығында бу анлајыш истиарә сөзү илә ифадә олунур. Беләликлә, бир әшја вә јахуд һадисәнин мүәjјән әламәтләринин башга әшја (јахуд һадисә) үзәринә көчүрүлмәсинә метафора дејилир. Бу бахымдан ашағыдакы бајатыны нәзәрдән кечирәк:

Әзизим улу дағлар,
Чешмәли сулу дағлар.
Бурда бир икид өлмүш,
Көj кишнәр, булуд ағлар.

Бу бајатыда ифадәнин даһа гүввәтли вә тә'сирли олмасы үчүн көјүн курултусу илә атын кишнәмәси, инсанын ағламасы илә булуддан јағыш јағмасы арасында охшарлыг јарадылараг ат вә инсана мәхсус олан әламәт көјүн вә булудун үзәринә көчүрүлмүшдүр. (Ш.А.Микајылов. "Әдәбиjјат нәзәриjјәси", "Маариф" нәшриjјаты, Бакы-2000, сәһ.162).

Көрүндүјү кими, метафора мүгајисә, охшатма әсасында јарадылыр. Демәли, истиарә һаггында билијә малик олмадан бу тестин дүзкүн чавабыны тапмаг мүмкүн дејил. Белә ки, орадакы көчүрмәни анчаг һәмин билијин васитәсилә мүәjјәнләшдирмәк мүмкүндүр: ат ојнатмаг инсана мәхсус олан кејфиjјәтдир. Һәмин хүсусиjјәт (ат ојнатмаг) шимшәјин үзәринә көчүрүлмүшдүр.

Вә јахуд, тестдә верилмиш башга бир нүмунәјә нәзәр салаг: Мүхәммәс нәјә дејилир?

А) Һәр бәнди једди мисрадан ибарәт 5-7 бәндлик лирик ше'рә.

В) Мисралары чарпаз гафијәләнән (1 вә 3, 2 вә 4) дөрд мисралыг бәндләрдән ибарәт олан ше'рә.

С) Һәр бәнди беш мисрадан ибарәт, биринчи бәнди ааааа, сонракы бәндләри в,в,в,в,а, ғ,ғ,ғ,ғ,а вә с. шәклиндә гафијәләнән 15-16 һечалы лирик ше'рә.

Д) Биринчи бәндинин бүтүн мисралары һәмгафијә, галан бәндләринин үч мисрасы бир-бири илә гафијәләнән, дөрдүнчү мисрасы биринчи бәндлә һәмгафијә олан лирик ше'рә.

Е) Һәр бәнди алты мисрадан ибарәт олан 6-10 бәндлик лирик

Бүтүн бу вариантлара чаваб вермәк үчүн классик әдәбиjјатда мүхәммәсин өзүнәмәхсус хүсусиjјәтләрини, өлчүсүнү, гафијә гурулушуну мүкәммәл билмәк вачибдир.

Дәрс вәсаитиндә мүәллиф јазыр: "Һәр бәнди беш мисрадан, һәр мисрасы исә сај е'тибарилә 15-16 һечадан ибарәт олан ше'р шәклинә мүхәммәс дејилир. Мүхәммәсин өзүнәмәхсус гафијә гурулушу вар: биринчи бәндин бүтүн мисралары һәмгафијә олур. Галан һәр бәндин дөрд мисрасы өзлүјүндә бир-биријлә гафијәләнир, бешинчи мисра исә биринчи бәндлә һәмгафијә олур. Буну һәрфи ишарәләрлә белә көстәрмәк олар: ааааа, вввва,ғғғға, гггга, дддда вә с.

Вә мүәллиф һаглы олараг һәр чүр бешлијин мүхәммәс олмадығы фикрини ирәли сүрүр, әдәбиjјатдан кәтирилмиш нүмунәләр васитәсилә фикрини әсасландырыр.

Һәгигәтән, белә һәртәрәфли изаһа малик олан сонра шакирдләр нүмунә кими верилмиш тестләрә чаваб верә биләрләр.

Дәрс вәсаитиндә диггәти чәлб едән мәсәләләрдән бири дә бу вә ја дикәр анлајышларла бағлы фикрин гәти гојулмасыдыр. Дәрсликдә һеч бир мүбаһисә доғуран икимә'налы фикрә, фикир мүхтәлифлијинә тәсадүф едилмир, конкрет нәзәри мүддәалар шәрһ олунур. Бу да дәрс вәсаитинин үстүн чәһәтләриндән бири кими гијмәтләндирилмәлидир.

Тәчрүбә, мүшаһидәләр көстәрир ки, бу китаба нәзәр салмадан, бу мараглы саһәјә диггәт јетирмәдән, әдәбиjјатдан нәзәри мә'луматлары мүкәммәл билмәдән онлара чаваб тапмаг да чәтиндир. (Бә'зән шакирдләр верилмиш тә'рифләри әзбәрләјир, јери кәләндә әзбәрләдикләри фикри, тә'рифи нүмунәдә, верилмиш парчада тәтбиг етмәји бачармырлар. Дәриндән дүшүнүб дәрк етмәк исә вачиб сајылыр). Бир нечә илин мүшаһидәси көстәрир ки, һаггында бәһс етдијимиз тәдрис вәсаити абитуриjентләрин һәр ан мүрачиәт етдикләри столүстү дәрслијидир. Илдән-илә бу китабын охучулары чоһалдығы үчүн онун тез-тез чап олунмасына да еһтијач јараныр.

Тәдрис вәсаити охунаглы дилдә, рәван вә сәлис јазылмышдыр. Вәсаит нәинки шакирдләр үчүн, еjни заманда әдәбиjјат фәннини тәдрис едән һәр бир мүәллим үчүн гијмәтлидир, нәинки гијмәтлидир, әввәлдә дедијимиз кими, столүстү китабдыр.

Бир арзумузу да билдирмәк истәрдик. Китаб үч синиф үчүн јазылмышдыр, тиражы исә 30 мин нүсхәдир. Бу исә чох аздыр. Һәмин синифләрдә охујан шакирдләрин һеч јарысына чатмыр. Арзу едәрдик ки, белә фајдалы китаб даһа кениш тиражла чап едилсин.

А.БӘКИРОВА,
педагожи елмләр намизәди, досент.

БУ САЈЫМЫЗДА

РӘСМИ ШӨ'БӘ

«Азәрбајҹан дили милли мә"нәвијјатымыз, милли мәнлијимиздир» мөвзусунда кечирилән республика инша мүсабигәсинин нәтиҹәләри һаггында. ________ 2

МЕТОДИКА ВӘ ИШ ТӘҸРҮБӘСИ

И. НӘБИЈЕВА – Дилин мүхтәлиф сәвијјәләриндә образлылығын әсас көстәриҹиләринин өјрәдилмәси ________ 6

В. ГУРБАНОВ – Нитг мәдәнијјәти дидактик вәрдишләрдән башлајыр. ________ 11

И. АЛВЕРДИЈЕВ – Ҝәнҹләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси. ________ 14

Ш. СӘФӘРОВА – Тест тапшырыглары үзәриндә ишләјәркән. ________ 17

Р. САДЫГОВА – Елми үслубун тәдриси барәдә. ________ 21

Ј. БАБАЈЕВ – Хәтајинин «Дәһнамә» поемасынын өјрәдилмәси јоллары. ________ 24

А. МӘММӘДОВ – Бир дәрсдән өјрәндикләримиз. ________ 28

СОРУШУН, ҸАВАБ ВЕРӘК

А. МӘММӘДОВ – Суаллара ҹаваб. ________ 33

ДӘРСЛИК МҮӘЛЛИФИНИН МҮЛАҺИЗӘЛӘРИ

Б. ӘҺМӘДОВ – «Фе"л» бәһсинин тәдрисинә даир. ________ 36

СИНИФДӘНХАРИҸ ИШ

ИМРАНИ ҜӨЗӘЛ ӘЛИ ГЫЗЫ – Новруз тәранәләри. ________ 46

МӘСЛӘҺӘТ

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V-VI, X-XI синифләриндә сечмә фәнн кими әдәбијјатдан програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы. ________ 56

КИТАБЛАР АЛӘМИНДӘ

А. БӘКИРОВА – «Әдәбијјат нәзәријјәси». ________ 68

ҮНВАНЫМЫЗ: Бакы 10, Диларә Әлијева күчәси 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Кағыз форматы 70x108 1\16. Учот нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 650. Тираж 1500. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190. Лисензија № В 236.

Журнал редаксијанын компүтериндә јығылыб сәһифәләнмиш, «Азәрбајҹан» нәшријјатында чап олунмушдур.